

K-14038

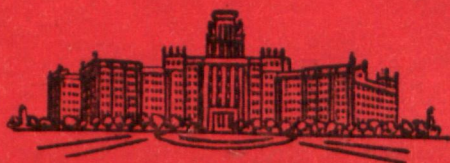
П281260

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 94

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 7

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

34 коп.

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 94

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 7

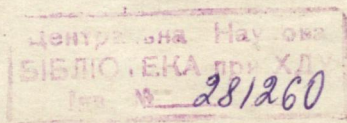
ВИДАВНИЦТВО

ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків

1973

Редакційна колегія:

С. М. Королівський, Б. К. Мигаль (відповідальний секретар), А. І. Митряев, І. К. Рибалка, С. І. Сідельников (відповідальний редактор), Б. А. Шрамко

Кучер О. О.

РОЛЬ МІСЦЕВИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У МОБІЛІЗАЦІЇ СИЛ ДЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗБРОЙНОЇ ВНУТРІШНЬОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ ПІСЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Після переможної війни з білополяками і розгрому військ Врангеля та ліквідації у зв'язку з цим Південного і Південно-Західного фронтів на Україні, як і в багатьох інших районах, ще довгий час точилась збройна боротьба з силами внутрішньої контрреволюції. Численні махновські, петлюрівські, савенковські та білогвардійські банди повсюдно намагались знищити Ради, партійні комітети, гальмували відбудову народного господарства, зривали продовольчу роботу, тероризували населення багатьох міст і сіл.

V конференція КП(б)У, що відбулась у Харкові 17—22 листопада 1920 р., у резолюції про чергові завдання партії зазначала: «На Україні все ще лишається внутрішній фронт — боротьба з озброєним куркульством, боротьба з петлюрівщиною, з бандитизмом, — і він протягом ще довгого часу вимагатиме від партії великого напруження сил і відповідної мілітаризації наших організацій» [1, 75]. Остаточна ліквідація куркульського бандитизму, підкреслювалось на конференції, є одним з важливих завдань партії поряд з відбудовою промисловості і посиленням продовольчої діяльності [2, 71]. Рішення V конференції КП(б)У покладали початок численним заходам, які протягом 1921—1923 років проводились Компартією та урядом України з метою повного знешкодження збройної внутрішньої контрреволюції [3, 92—95].

Ці заходи висвітлено в роботах деяких радянських дослідників. Так, у великій статті В. А. Сліпченка проаналізовано постанови ЦК КП(б)У, з'їздів Рад та Раднаркому УРСР, на основі яких протягом 1921—1923 років, по-перше, було залучено до масової боротьби з куркульським бандитизмом значну кількість комуністів, робітників та незаможних селян і, по-друге, систематично проводились політичні та організаційні заходи, що повсюдно забезпечували ефективність цієї боротьби [6].

Певна частина цих заходів знайшла своє висвітлення у статті А. Д. Залевського [4]. Крім того, нещодавно з'явилась наша стаття, де розглядається та велика допомога, яку постійно нада-

вали Україні у справі ліквідації куркульського бандитизму ЦК РКП(б), РНК РРФСР, РПО та особисто В. І. Ленін [5].

Діяльність же місцевих партійних організацій ще не знайшла достатнього відображення у працях радянських істориків. Окремі факти, що їх можна знайти в літературі, звичайно, не дають повного уявлення про цю діяльність.

Дана стаття є спробою показати роль губернських, повітових та первинних партійних організацій у мобілізації трудящих республіки на боротьбу за повне знищення куркульських банд та ворожого підпілля після громадянської війни. Написана вона на основі, головним чином, архівних джерел, зокрема документів і матеріалів, що зберігаються у Центральному та місцевих партійних архівах України.

Після ліквідації зовнішніх фронтів куркульський бандитизм у республіці набув великих масштабів. У 1921—1922 роках у правобережних та південних губерніях боротьбі з ним постійно приділяли увагу всі місцеві партійні організації.

Систематично це питання як самостійне або у зв'язку з різними проблемами соціалістичного будівництва розглядали губернські і повітові партійні комітети. Їх рішеннями керувались всі комуністи, а також місцеві Ради, ревкоми, комсомол, профспілки, комнезами, судові установи, органи ЧК, міліції та командування частинами Червоної Армії, що вели боротьбу в даній місцевості. Рішення партійних комітетів та осередків передбачали також конкретні радикальні заходи, спрямовані на те, щоб швидко позбавити куркульські банди тимчасових тактичних переваг, скоротити та блокувати район їх дій, виключаючи при цьому можливість їх підтримки з-за кордону та з боку місцевого куркульства, і врешті-решт забезпечити повну ліквідацію банд.

Наведемо кілька прикладів. Так, у січні 1921 р. VIII Чернігівська партійна конференція заслухала і обговорила доповідь члена Військової Ради Київського військового округу В. П. Затонського про боротьбу з бандитизмом. Конференція поклала відповідальність за забезпечення спокою у повітах та волостях на місцеві партійні організації, які мали підготувати для цієї боротьби якнайбільше сил при умові їх ефективного використання. Боротьбу з бандитизмом вирішили вести за принципом ударності, тобто не розпорошувати військові сили, а зосередити їх у найбільш загрозливих районах і лише по мірі знешкодження ворога переводити їх в інші місця. У резолюції, прийнятій на конференції, особливо підкреслювалось, що боротьбу з куркульським бандитизмом ніяк не можна зводити лише до боротьби з бандами та окремими бандитами. Основну увагу слід звертати на проведення заходів політичного та економічного характеру [11, ф. 4, оп. 1, спр. 79, арк. 40].

Керуючись рішенням конференції, пленум губкому партії 15 лютого 1921 р. вирішив мобілізувати для ударних повітів 10 % комуністів м. Чернігова [11, ф. 4, оп. 1, спр. 79, арк. 47].

У зв'язку з погіршенням становища (бандитизм, крім Глухівського, Козелецького та Остерського, охопив Городецький і частину Чернігівського повіту) президія губкому партії 22 лютого 1921 р. знову повернулась до цього питання. Президія ухвалила негайно доручити губернській постійній нараді по боротьбі з бандитизмом організувати плансмірне переслідування та знищення банд, активізувати діяльність виїзних сесій ревтрибуналів, розпочати створення збройних формувань з незможних селян, негайно організувати на селі широку агітаційно-пропагандистську кампанію, для чого надіслати в повіті агітаторів з відповідною літературою [11, ф. 4, оп. 1, спр. 79, арк. 57]. Наступного дня було затверджено списки мобілізованих комуністів, куди входило багато відповідальних працівників [11, ф. 4, оп. 1, спр. 79, арк. 58].

Важке становище склалось на початку 1921 р. у Катеринославській губернії, де куркульські банди зривали радянську роботу на селі. 24 лютого бюро губкому ухвалило розпочати широку кампанію проти бандитизму. Для роз'яснення завдань цієї кампанії бюро вирішило провести загальні збори комуністів м. Катеринослава, а на заводах організувати робітничі конференції, яким мали передувати мітинги. Був накреслений план мобілізації комуністів і безпартійних робітників для організації на селі боротьби з бандитизмом та зміцнення органів Радянської влади [7, ф. 32, оп. 1, спр. 201, арк. 9]. Вже найближчим часом в села виїхало 474 комуністи та 538 безпартійних робітників [13]. Згодом число мобілізованих зросло до 3 тис. чол., серед яких було 40% комуністів [3].

Щоб ліквідувати куркульські банди на Київщині, де навесні 1921 р. при підтримці з боку білопанської Польщі вони значно активізувалися, губком КП(б)У звернувся до повіткомів партії з листом, де містився аналіз політичного становища у сільській місцевості, мобілізував 90 комуністів, третину з яких становили відповідальні працівники, для організації боротьби з бандитизмом безпосередньо в селах і зобов'язав повіткоми у свою чергу мобілізувати відповідне число комуністів [7, ф. 1, оп. 6, спр. 347, арк. 61].

Єлисаветський повітком КП(б)У Миколаївської губернії ухвалив 5 березня 1921 р. озброїти комуністів, створити збройні загони незможних селян, посилити розвідку в сільській місцевості, забезпечити регулярну інформацію про становище в селах [7, ф. 1, оп. 6, спр. 325, арк. 12]. Обговорюючи питання про боротьбу з бандитизмом, делегати І Ольгопільської повітової партконференції Подільської губернії, що відбулася 26 квітня 1921 р., вирішили вилучити зброю у місцевого населення, звернути увагу на організацію правильної роботи комітетів незможних селян, на суворе виконання комуністами своїх обов'язків [8]. Полтавський губком КП(б)У рішенням від 3 квітня 1921 р. ухвалив розгорнути агітроботу, посилити радянський апарат на

селі, активізувати діяльність губернської і повітових постійних нарад по боротьбі з бандитизмом, зміцнити органи надзвичайних комісій [7, ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 43].

Таким чином, у кожному з наведених рішень враховувались місцеві умови.

Вивчення протоколів бюро і пленумів місцевих комітетів КП(б)У, губернських і повітових партійних конференцій дає підставу стверджувати, що питання про боротьбу з бандитизмом висувається, головним чином, з кінця 1920 р. і стоїть на порядку денному до початку осені 1921 р., тобто до того часу, коли великі банди були повністю ліквідовані або розсіяні. У більшості районів республіки тоді склалися майже нормальні умови для політичного життя та господарської роботи. Лише в окремих місцях, особливо на Правобережжі, ще існувало небезпечне становище, а тому вказане питання розв'язувалось тут аж до 1923 року.

Боротьба з куркульським бандитизмом швидко стає в центрі уваги місцевих Рад та комнезамів, які безпосередньо проводили в життя партійні рішення та настанови про мобілізацію трудящих на боротьбу з бандитами.

Починаючи з другої половини 1921 року, партійні комітети систематично вживали заходів з метою повної ліквідації збройної внутрішньої контрреволюції. В цьому відношенні характерний план роботи Полтавського губкому на листопад 1921 року. У розробці його брали участь поряд з працівниками губкому партії секретарі райпарткомів та керівники комуністичних фракцій Рад і профспілок. План передбачав продовження збройної боротьби проти діючих банд, проведення політкампанії, посилення розвідки, зміцнення складу повітових політбюро тощо [10]. Аналогічні плани прийняли в цьому місяці Запорізький та деякі інші губкоми партії [7, ф. 1, оп. 6, спр. 580, арк. 48].

Дуже багато уваги партійні комітети приділяли збройним силам, а саме — органам надзвичайних комісій та міліції, Червоній Армії, частинам особливою призначення (ЧОП), загонам незаможних селян. Так, пленуми Донецького (15 травня 1921 р.) [7, ф. 3, оп. 1, спр. 397, арк. 1], Полтавського (20 липня 1921 р.) [7, ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 92], Одеського (30 вересня 1921 р.) [2] та Волинського (8 листопада 1921 р.) [7, ф. 31, оп. 1, спр. 8, арк. 39] губкомів партії, розглянувши діяльність губернських надзвичайних комісій, намітили конкретні заходи для поліпшення їх роботи. Передбачалось зміцнити склад надзвичайних комісій досвідченими комуністами, залучити до боротьби з бандитизмом широкі маси робітників і селян, ввести інститут відповідачів. Свої дії надзвичайні комісії мали погоджувати з міліцією, військовими частинами Червоної Армії тощо.

Щоб забезпечити тісну взаємодію військових частин та місцевих органів влади у боротьбі з бандитизмом, партійні комітети регулярно заслухували інформаційні доповіді начальників бойових дільниць, воєнкомів, командирів частин і з'єднань Чер-

воної Армії. Йшлось звичайно про хід військових операцій проти банд, про політичну роботу командирів, політпрацівників, червоноармійців серед населення, про господарчу допомогу селянам з боку військових частин. З такими доповідями виступали начальники політвідділів 44-ї Київської та 45-ї Волинської стрілецьких дивізій на VI Волинській губернській партійній конференції (23 червня 1922 р.) [7, ф. 31, оп. 1, спр. 1, арк. 2,9], 24-ї Самаро-Ульянівської стрілецької дивізії (30 листопада 1922 р.) на пленумі Подільського губкому КП(б)У [7, ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 64].

Багато зусиль партійні органи доклали, щоб зміцнити лави міліції, зробити її максимально боездатною. Як приклад можна навести Чернігівську губернську партійну організацію. Губком партії забезпечив протягом серпня — вересня 1921 р. перевірку особового складу міліції, внаслідок чого вона позбавилась випадкових людей. Було вирішено відкрити курси з метою підготовки кадрів для міліції. Дещо поліпшилось озброєння, трохи підвищився матеріальний рівень життя міліціонерів [7, ф. 1, оп. 6, стр. 998, арк. 3].

На пленумах багатьох губернських та повітових комітетів КП(б)У, особливо протягом 1921—1922 років, систематично розглядалися питання, пов'язані із створенням та оснащенням збройних загонів незаможних селян, як повітових маневрених, так і сільської самооборони. Формуючи ці загони, сільські та волості партійні осередки виконували вказівку ЦК КП(б)У про ретельний добір особистого складу цих загонів та активізацію їх участі у боротьбі з куркульськими бандами [12].

Що стосується ЧОПів, то практично всі питання, починаючи від формування загонів особового призначення, їх комплектування, навчання комунарів, до участі у бойових операціях, розглядалися і розв'язувались виключно місцевими партійними комітетами.

Під посиленням контролем місцевих партійних комітетів завжди перебували постійні наради по боротьбі з бандитизмом, на які покладалось координування дій та керівництво військовими і цивільними органами, що займалися ліквідацією збройної внутрішньої контрреволюції в межах тих чи інших губерній і повітів.

Детальному аналізу діяльність губернських постійних нарад по боротьбі з бандитизмом піддали протягом 1921 року президія Чернігівського губкому [11, ф. 4, оп. 1, спр. 79, арк. 57], пленуми Полтавського [7, ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 43], Катеринославського [7, ф. 32, оп. 1, спр. 456, арк. 88], Донецького [7, ф. 3, оп. 1, арк. 397, арк. 7], Київського [9], Одеського [7, ф. 29, оп. 1, спр. 191, арк. 49] та деяких інших губкомів КП(б)У.

Надзвичайно велике значення у справі мобілізації трудящих на боротьбу з політичним бандитизмом мала місцева партійна преса. В губернських та повітових газетах часто друкувались

статті та матеріали, де викривалась класова суть куркульського бандитизму, наводились численні дані про допомогу, яку діставали бандити від куркулів та з-за кордону.

Газети вміщували також постанови партійних та радянських органів, профспілкових та комсомольських організацій, комнезамів про боротьбу з бандитизмом, часто звертаючись при цьому до робітників і селян з закликом взяти активну участь у їх виконанні. Під рубриками «На бандита», «Боротьба з бандитизмом», «На бандитському фронті» тощо щодня вміщувався інформаційний матеріал про хід цієї боротьби і зокрема про участь у ній Червоної Армії, ЧОПів, ВУЧК, міліції, загонів незаможних селян.

Отже, всі заходи, накреслені партією і урядом протягом 1921—1923 років і спрямовані проти куркульського бандитизму, на місцях втілювались у життя губернськими, повітовими та первинними організаціями КП(б)У. Їх рішеннями постійно керувались місцеві Ради, ревкоми, профспілки, комсомол, комнезми, надзвичайні комісії, міліція, ЧОПи та всі інші органи, що брали участь у збройній боротьбі з силами внутрішньої контрреволюції.

В центрі уваги партійних комітетів та осередків були питання, пов'язані з добором кадрів для органів, що вели цю боротьбу, та агітаційно-пропагандистською роботою серед населення.

В авангарді цієї боротьби завжди були комуністи, які знаходились в Червоній Армії, ЧОПах, загонах незаможних селян, надзвичайних комісіях та міліції на найнебезпечніших місцях. Вони цементували сили республіки, що піднялись на масову боротьбу за повну ліквідацію озброєних ворогів.

Завдяки керівній ролі партійних організацій за досить короткий час в республіці були створені нормальні умови для успішного соціалістичного будівництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, 703 с.
2. «Коммунист», орган Одеського губкому КП(б)У, 1921, № 5, с. 10—72.
3. «Советское строительство на Екатеринославщине», 1921, № 1—2, с. 16—18.
4. Залевський А. Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921—1922 рр.). — «УІЖ», 1959, № 4, с. 68—71.
5. Кучер О. О. В. І. Ленін і організація розгрому куркульського бандитизму на Україні після громадянської війни. — «Питання історії народів СРСР». Харків, 1970, вип. 10, с. 72—82.
6. Сліпченко В. А. КП(б)У — організатор розгрому куркульсько-націоналістичної контрреволюції в 1921—1923 рр. — «Наукові записки кафедр суспільних наук вузів Києва», вип. 2, К., 1959, с. 73—90.
7. Партійний архів Інституту історії партії при ЦК КП України.
8. Партархів Вінницького ОК КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 33, арк. 1—2.
9. Партархів Житомирського ОК КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 3, арк. 9.
10. Партархів Полтавського ОК КП України, ф. 7, оп. 2, спр. 83, арк. 1.
11. Партархів Чернігівського ОК КП України.
12. Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
13. Дніпропетровський облдержархів, ф. Р-224, оп. 1, спр. 6, арк. 57.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МАШИННО-ТРАКТОРНИХ ТОВАРИСТВ НА УКРАЇНІ У 1923—1925 РОКАХ

Одним з найважливіших завдань, що постали перед Радянською владою у відбудовний період, була організація постачання і розподілу сільськогосподарських машин і знаряддя серед трудящого селянства. Від розв'язання його залежали відродження, дальший розвиток сільського господарства та перехід до колективного землеробства. Ось чому Комуністична партія і Радянська держава завжди приділяли машинопостачанню належну увагу.

В процесі творчої багатогранної діяльності держави диктатури пролетаріату було знайдено нові колективні форми користування складними сільськогосподарськими машинами. Однією з таких форм стали машинно-тракторні товариства. В історичній та історико-партійній літературі останніх років їм відведено чимало місця, але розглядається це питання здебільшого у загальному плані, поряд з іншими проблемами, що пов'язані з підготовкою суцільної колективізації і колгоспного будівництва у відбудовний період [10; 12; 13; 14; 15; 17; 18; 19 20]. Виникнення ж і перші роки існування машинних товариств та класова боротьба в них всебічного і повного висвітлення в літературі ще не знайшли. Мета нашої статті — заповнити якоюсь мірою прогалини в історії існування і розвитку машинно-тракторних товариств на Україні.

Внаслідок Великої Жовтневої соціалістичної революції мільйони селян-бідняків дістали землю. Але обробити її було важко через відсутність реманенту, неможливість придбати його; відчувалась гостра потреба в тягловій силі та посівному матеріалі. На допомогу трудящому селянству прийшла Радянська держава. Вже перші законодавчі акти Радянської влади передбачали одночасну передачу селянам разом із землею всього наявного у поміщицьких господарствах реманенту і тягової сили. За підрахунками П. І. Ляценка, селянам було передано до 90% худоби, сільськогосподарських машин і реманенту, який раніше належав поміщикам [16, 51]. У ході революційних аграрних перетворень проведено конфіскацію надлишку реманенту і машин у великих куркульських господарствах. При цьому всі складні машини переходили в розпорядження земельних відділів Рад і зосереджувалися на прокатних пунктах або передавалися в користування першим колективним господарствам і радгоспам. Дрібний реманент надходив для загального розподілу серед індивідуальних трудових селянських господарств.

Після здійснення цих заходів кількість безреманентних господарств помітно зменшилася. Якщо у 1917 р. на Україні було 44,9% господарств, які не мали знарядь оранки і сівби, то в 1921 р. їх кількість скоротилася до 29,9% [2, XXIII]. Однак

у наступні роки кількість безреманентних селянських господарств у республіці зростає. Це пояснюється рядом причин.

По-перше, невпинно збільшувалося число селян, які стали на шлях самостійного ведення господарства. Були вони переважно малоземельними, а значить, і нерентабельними і не мали змоги купити навіть простих знарядь праці.

По-друге, розруха і скорочення виробництва призвели до того, що на село в перші два роки відбудови народного господарства надходила вкрай обмежена кількість машин. Закордонний ринок до того ж був закритий. Героїчними зусиллями трудящого селянства і робітничого класу вдавалося налагоджувати ремонт найнеобхідніших знарядь праці. Відчутного удару бідняцьким господарствам завдали неврожай і голод 1921—1922 років.

Таким чином, в умовах поступового економічного піднесення, викликаного непом, у республіці залишалася велика кількість безреманентних господарств. Радянська держава, йдучи по шляху ліквідації негативних наслідків аграрної політики самодержавства, війни і розрухи, розширювала випуск машин, зменшувала ціни на них, знижувала продовольчий податок і невпинно збільшувала суми цільових кредитів трудящому селянству. Але за існуючих товарно-грошових відносин збільшення кількості реманенту в селянських господарствах йшло, головним чином, за рахунок економічно міцних господарств, які виробляли продукти на ринок. Бідняцька група продовжувала відчувати гостру потребу в знаряддях праці. На 1 січня 1924 р. в ній нараховувалося 67,9% безреманентних господарств [17, 230].

Незабезпечена реманентом сільська біднота свої потреби задовольняла певною мірою шляхом оренди машин і знарядь праці державних і кооперативних прокатних пунктів. Значна частина селян змушена була брати в оренду реманент у куркулів, потрапляючи в кабалу до останніх. XII з'їзд РКП(б) (15—25 квітня 1923 р.) вказував, що «зростання числа безкінних і безреманентних господарств в результаті громадянської війни і масових поділів» приводить до того, що куркуль стає основним кредитором дрібного селянина і на цьому ґрунті «економічної залежності заможні дістають можливість і політично підпорядковувати собі маломіцні елементи селянства» [1, 698—699].

Шлях до економічного піднесення сільського господарства був накреслений лєнінським кооперативним планом, який визначав закономірності, принципи і форми переходу селянства від дрібнотоварної економіки до комуністичного господарства. Серед різноманітних форм кооперативних організацій, що народилися і розвивалися у відбудовний період, помітну роль відігравали і машинно-тракторні товариства¹. На створення їх Комуністична

¹ У 1923—1924 рр. товариства називалися «машинними». З 1925 р. в зв'язку зі збільшенням поставок тракторів сільському господарству і закупкою їх товариствами входить у вжиток нова назва «машинно-тракторні товариства».

партія спрямувала селянство вже 1923 року. В резолюції XII з'їзду партії «Про роботу РКП на селі» вказувалося, що для сприяння поширенню найелементарніших форм співробітництва і кооперації села Радянська держава і партія повинні постійно дбати про утворення селянських організацій по спільній закупці і користуванню сільськогосподарськими знаряддями і худобою [1, 699—700].

Перед широкими селянськими масами вперше це питання висунув III Всеукраїнський з'їзд незможних селян (15—20 травня 1923 р.). У резолюції з'їзду по доповіді наркомзему УРСР Г. Є. Клименка було записано: «Для відвоювання від куркулів складної машини, яка закладає основу раціонального господарства, організувати машинові товариства по закупці і експлуатації с.-г. машин, а рівно й одержання для їх закупки с.-г. кредиту. Машинові товариства також вливаються до с.-г. кооперації» [3, 288]. Таким чином, партія і Радянська держава розглядали машинні товариства як одну з спеціалізованих форм кооперативних об'єднань по спільній закупці та використанню машин і знаряддя, які допоможуть сільській бідноті уникнути куркульської кабали і стимулюватимуть колективізацію індивідуальних селянських господарств.

Використовуючи допомогу і підтримку з боку Радянської держави, трудящі верстви селянства республіки стали на шлях організації машинних товариств.

До 1 жовтня 1923 р. на Україні вже було їх 13, які нараховували 300 членів [2, 213]. Узагальнюючи їх досвід, Комуністична партія України орієнтувала партійні і державні органи республіки на дальше розгортання роботи по створенню цих спеціалізованих кооперативних об'єднань. Президія ЦК КП(б)У в травні 1924 р. підкреслювала, що «забезпечення маломісних господарств складними машинами може йти тільки по лінії широкого розвитку колективних форм машинокористування і перш за все по шляху організації машинових товариств» [8, ф. 27, оп. 5, спр. 200, арк. 351].

Виконуючи згадане рішення Центрального Комітету партії, партійні організації на місцях розгорнули роботу в цьому напрямку, залучивши до неї земельні відділи Рад, організації незможних селян та кооперацію. Так, сільська нарада при Донецькому губкомі КП(б)У, обговоривши 21 серпня 1924 р. стан машинопостачання села, ухвалила: «...звернути особливу увагу земорганів і кооперації на створення машинових товариств з незможників з наданням таким товариствам виключно пільгових умов кредитування» [9, ф. 17, оп. 16, спр. 1444, арк. 281].

Організацію вказаних товариств партія взяла під свій контроль і постійно піклувалася про їх зростання і зміцнення. При цьому партія дбала, щоб до складу товариств входили насамперед бідняцькі маси, котрі тільки таким шляхом могли уникнути куркульської експлуатації. Машинним товариствам, утвореним

біднотою, Радянська держава відпускала грошові кредити на закупку машин. Так, у 1924/25 р. вони одержали кредит у розмірі 140 тис. крб. на пільгових умовах [8, ф. 27, оп. 6, спр. 64, арк. 108, 109].

Сільськогосподарська кооперація та її губернські керівні органи реєстрували і затверджували статuti новоутворених товариств. Купівля машин також здійснювалася через кооперативну мережу. Вищим керівним органом таких об'єднань були загальні збори пайщиків, які обирали постійно діючий орган — президію [5, 1924, № 3—4, стор. 14—15].

Склад товариств у переважній більшості випадків був бідняцько-середняцьким. Так, до Ново-Пасицельського машинного товариства Новоселівської сільради Троїцького району на Одещині, утвореного в березні 1925 р., входило 16 селянських господарств, з яких 9 були бідняцькими і 7 середняцькими [4, ф. 1013, оп. 1, спр. 689, арк. 21]. Покровське машинне товариство того ж району об'єднувало 16 бідняцьких і 6 середняцьких господарств [4, ф. 1013, оп. 1, спр. 689, арк. 109—110]. Подібним було становище і в інших районах республіки. При вибірковій перевірці складу 616 машинно-тракторних товариств у 1926 р. було встановлено, що 24,1% їх членів — бідняки і 71,2% — середняки [17, 238].

Намагалися створювати подібні товариства і куркулі, щоб потім на пільгових умовах купувати складні машини, зокрема трактори. З цією метою куркулі використовували сільських бідняків, які потрапили в економічну залежність від них. Саме бідняків вони і посиляли в правління кооперації для затвердження статутів товариств [9, ф. 17, оп. 16, спр. 1518, арк. 90]. Були випадки, коли товариство об'єднувало тільки куркулів [8, ф. 348, оп. 1, спр. 168, арк. 60]. У Коханівській сільраді Троїцького району на Одещині куркулі здійснили спробу створити машинне товариство у 1925 році. До нього мали ввійти 6 селянських господарств. З них тільки одне було бідняцьке. Решта господарств, крім надільної землі, експлуатували земельні ділянки бідноти на правах оренди і були забезпечені необхідним реманентом. Щоб до товариств не потрапила біднота, куркулі встановили величезний вступний внесок у розмірі 140 крб. [4, ф. 1013, оп. 1, спр. 689, арк. 48—49]. У бідняцько-середняцьких товариствах він дорівнював 5 крб. і пайовий внесок — 45 крб. [4, ф. 1013, оп. 1, спр. 689, арк. 49]. Протягом 1925—1926 років спостерігалися випадки, коли куркулі витісняли незаможників після реєстрації товариств і ставали на чолі правління. Це мало місце в Миколаївському, Луганському, Катеринославському та інших округах України. На кінець відбудовного періоду куркульські товариства становили 5,8% всіх зареєстрованих машинних товариств [9, ф. 17, оп. 16, спр. 363, арк. 112].

Радянська влада постійно посилювала контроль за створенням машинних товариств. У кінці 1925 р. Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації видала інструкції, які передбачали створення таких товариств при умові, що до їх складу вхо-

дитиме не менше 15 господарств, які внесуть пайові внески розміром 10 крб. кожен [7, 1926, № 1, стор. 26]. Через те, що і такий пайовий внесок був занадто високим для більшості бідняцьких господарств, Радянський уряд передбачив збільшення кредитів для них по лінії сільськогосподарської кооперації. Дозвіл на створення машинних товариств давався тільки після попередньої перевірки їх складу спеціальними комісіями, до яких входили представники КНС, комітетів взаємодопомоги, районних земельних відділів, райвиконкомів і кредитних установ [8, ф. 348, оп. 1, спр. 168, арк. 82]. Комісії мали перешкодити проникненню в товариства куркульських елементів і розвиткові експлуататорських тенденцій, які вже існували при обробітку ланів сільської бідноти і середняків.

Постійне піклування партії і уряду про зростання і зміцнення машинно-тракторних товариств давало бажані наслідки. Починаючи з 1924 р., кількість товариств безперервно збільшується. Так, тільки в Кременчуцькому окрузі до жовтня 1925 р. було засновано 19 машинно-тракторних товариств [5, 1925, № 2, стор. 4]. У Полтавському окрузі у 1925 р. діяло 40 [7, 1926, № 1, стор. 26]. Всього з жовтня 1924 р. до жовтня 1925 р. кількість товариств в республіці зростає від 49 до 863. Число господарств, що вони об'єднували, за цей час теж зросло від 300 до 9,9 тисяч [2, 213]. До кінця 1925 р. таких товариств на Україні було 1336 [14, 38], а на 1 жовтня 1926 р. — 3843 [17, 238].

Використовуючи надану державою допомогу, товариства у 1924/25 році купили 3,1% всіх машин, які надійшли у продаж [8, ф. 27, оп. 6, спр. 64, арк. 109]. В наступному господарському році вони стали покупцями до 15% проданих машин [11, 71]. Купували насамперед трактори, кінні і парові молотарки, снопов'язалки, косарки та інші складні машини. Найбільшим був попит на трактори. У 1924/25 році машинно-тракторні товариства закупили їх 1036 [8, ф. 27, оп. 6, спр. 64, арк. 3]. У 1926 р. з 7735 тракторів, що працювали в сільському господарстві республіки, 2600, тобто 36,6%, належали машинно-тракторним товариствам [11, 84].

Закуплена техніка і реманент використовувалися на ланах пайщиків або за твердою оплатою передавалися у тимчасове користування одноосібним селянським господарствам. При цьому правління товариств дотримувалися класових принципів: у першу чергу машини одержували бідняцько-середняцькі прошарки села. Плата за оренду машин і реманенту була невисокою, і бідняки могли внести її в розстрочку. Так, в с. Піски Лохвицького району на Полтавщині машинне товариство за тракторний обробіток поля незаможника встановило оплату в розмірі 7—8 крб. за десятину. Така оплата була на 3—4 крб. нижчою, ніж за кінний обробіток землі куркульським реманентом [6, № 73, 3—4, VII, 1925]. В Одеській губернії оплата за тракторний обробіток

однієї десятини землі була нижчою і становила 3,5—4 крб. [9, ф. 17, оп. 16, спр. 1441, арк. 25]. Незаможники охоче укладали договори з машинними товариствами на обробіток своїх ланів. Так було у всіх селах, де існували згадані товариства. В цілому по Українській радянській республіці обробіток землі таким способом коштував трудящому селянству від 5,5 крб. до 7 крб. за десятину [11, 91].

Сільська біднота і середняки, одержавши від Радянської держави кошти у вигляді кредитів, ставали на шлях усупільнення засобів виробництва і тим самим поліпшувати своє матеріальне становище, уникали куркульської експлуатації. Колективне використання складних сільськогосподарських машин, і в першу чергу тракторів, переконувало селян у вигідності цієї справи і досить часто було поштовхом до усупільнення земельних ділянок та переходу до виробничих об'єднань — колгоспів. Перевірка соціального складу та господарської діяльності товариств в кінці 1927 на початку 1928 року показала, що значна частина товариств за своєю організаційно-виробничою діяльністю уже не є кооперативними об'єднаннями простого типу. Через це 7,8% існуючих машинно-тракторних товариств, тобто 412 об'єднань, було переведено на статuti колгоспів [17, 322].

Таким чином, піклуючись про те, щоб трудові селянські господарства були забезпечені необхідним реманентом, партія і уряд сприяли підвищенню їх товарності, скороченню сфери впливу куркульського капіталу, обмежували експлуататорські тенденції останнього. Машинно-тракторні товариства відбудовного періоду — один з перших кроків у розвитку кооперативного і колективного будівництва на селі, яскраве свідчення практичного сприйняття бідняцько-середняцькими масами запропонованих Комуністичною партією шляхів до піднесення економіки сільського господарства і поліпшення добробуту трудящих.

ЛІТЕРАТУРА

1. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., Держполітвидав, 1954, 781 с.
2. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, Вид-во ЦСУ УРСР, 1929, 163 с.
3. Комітети незаможних селян України (1920—1933). Збірник документів і матеріалів. К., 1968, 639 с.
4. Одеський обласний державний архів.
5. Ж. «Радянський селянин», орган НКЗС УРСР, с. 2—6.
6. Газ. «Селянська правда», орган ЦК КП(б)У і ЦКНС.
7. Ж. «Сільський господар», орган Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації, с. 24—26.
8. Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР.
9. Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.
10. Бабій О. Сільськогосподарська кооперація — одна з передумов масової колективізації сільського господарства. — «Питання економіки сільського господарства УРСР», вип. 2. К., 1959. с. 26—38.

11. Богданов Н. Сельскохозяйственное машиностроение и машиноснабжение советской деревни. М.—Л., 1928, 386 с.
12. Ганжа И. Ф., Слинко И. И., Шостак П. В. Украинское село на пути к социализму.— Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. М., 1963.
13. Громенко І. Є. До питання про сільськогосподарську кооперацію в УРСР (1921—1925). — «УІЖ», 1964, № 5, с. 102—105.
14. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр. Харків, 1969, 154 с.
15. Історія селянства Української РСР, т. 2, К., 1967, 533 с.
16. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР, т. 3. М., 1956, 644 с.
17. Розвиток народного господарства Української РСР, 1917—1967, т. 1. К., 1967, 459 с.
18. Уваров В. Д. Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні в 1921—1929 рр. К., 1957, 126 с.
19. Чмыга А. Ф. Очерки по истории колхозного движения на Украине, 1921—1925. М., 1959, 224 с.
20. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. К., 1960, 151 с.

Кабачек В. М.

ЕКОНОМІЧНА ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ЮГОСЛАВСЬКОМУ НАРОДОВІ В 1945—1947 РОКАХ

Спільна героїчна боротьба народів СРСР і Югославії проти фашизму під час другої світової війни заклала міцний фундамент для подальшого розвитку їх дружніх відносин. У перші післявоєнні роки встановлюються тісні економічні зв'язки між двома країнами.

Висвітлення позиції Радянського Союзу щодо Югославії в роки війни, зокрема надання матеріально-технічної допомоги югославському народові, все більше привертає увагу радянських істориків. Останнім часом з'явився ряд нових праць на цю тему [37]. На жаль, про роль СРСР у нормалізації господарського життя і розвитку економіки Югославії післявоєнного часу немає жодного спеціального дослідження. В нашій літературі наведено лише окремі факти радянсько-югославського економічного співробітництва в 1945—1947 роках [36]. Не розкритими або ж тенденційно викладеними залишаються питання післявоєнних економічних зв'язків між двома країнами і в СФРЮ [37 а; 43].

Автор цієї статті на основі архівних матеріалів і публікацій прагне показати ту економічну, матеріально-технічну допомогу і допомогу спеціалістами, яку Радянський Союз надавав югославському народові у 1945—1947 роках. Ми не торкаємось питання про технічну допомогу югославській армії, бо воно потребує окремого розгляду.

Боротьба проти окупантів у Югославії злилась з громадянською війною проти капіталістів і поміщиків, які виступали на боці загарбників. Робітничий клас в союзі з трудовим селянством

під керівництвом Комуністичної партії Югославії, знищуючи політичне панування експлуататорських класів, в той же час підривав і їх економічні позиції.

З завершенням війни народна влада здійснила глибокі соціально-економічні перетворення. Важливе значення для Югославії, три чверті населення якої до війни було зайнято в сільському господарстві, мали аграрна реформа і колонізація. Посилюючи наступ на приватний сектор, верховний орган країни здійснив націоналізацію промислових підприємств, транспорту, банківсько-кредитної системи. Держава прибрала до своїх рук також внутрішню і зовнішню торгівлю [39, 9—11; 4, 339—358].

Успішнішого основних засобів виробництва в Югославії відбулося шляхом конфіскації, секвестру, вилучення воєнних прибутків, грошової реформи. Ключові позиції в народному господарстві перейшли тут до держави раніше, ніж в інших країнах народної демократії.

Боротьба за оволодіння головними важелями економіки супроводжувалась у Югославії розв'язанням складних завдань відбудови народного господарства.

Війна тяжко позначилася на економіці країни. Значних втрат зазнало сільське господарство. Дуже зруйнована була промисловість. Майже зовсім не працював транспорт. Загальні прямі збитки, завдані Югославії ворогами, досягли 9145 млн. доларів [5, 9, 13].

Для розв'язання економічних проблем у Югославії був створений новий апарат управління і контролю. 4 липня 1946 р. прийнято закон про державний господарський план і державні планові органи [15]. Орієнтовний план, розроблений на 1946 р., містив показники обсягу виробництва в цілому і за окремими галузями, а також передбачав пропорції між ними. Основне завдання плану — спрямувати кошти в найбільш важливі галузі промисловості, на транспорт і ті підприємства, які могли без великих затрат розпочати випуск продукції. Відповідно до орієнтовного плану складався і перший загальнодержавний бюджет [3, 192].

У кінці 1946 р. виробництво промислової продукції в Югославії досягло 79% довоєнного рівня, а на початку 1947 р. відбудова народного господарства була в основному завершена [11, 156]. На чергу денну стало питання докорінної перебудови економіки на соціалістичних засадах.

Таке розв'язання соціально-економічних та господарських завдань у Югославії не подобалося реакційним колам США і Великобританії. Намагаючись втрутитись у внутрішні справи югославського народу і не допустити перемоги демократичних сил, англійський уряд в кінці війни затримав 700 вагонів зерна, виділених для голодуючого населення Далмації [35, 138]. Без відповіді було залишено прохання Національного Комітету Визволення Югославії (НКВЮ) про надання автотранспорту по ленд-лі-

зу від США [26, 136, 167]. Дії США і Англії призвели до того, що договір між Демократичною Федеративною Югославією (ДФЮ) і ЮНРРА (Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй) про поставки в Югославію продовольчих та інших товарів був підписаний лише в березні 1945 року. Але вже у квітні 1945 р. ці поставки США обумовили вимогами до ДФЮ сплатити попередню заборгованість [42, 397]. У залежність від сплати Югославією старих боргів, тобто від виконання зобов'язань королівського уряду, західні держави ставили також і свою торгівлю з ДФЮ [38, 228].

Для посилення тиску на нову державу англійський уряд затримував повернення 68 суден югославського торгового флоту, якими Великобританія користувалася під час війни, а також золоті запаси Югославії, вивезені з країни напередодні війни [42, 292]. Американське і англійське командування в окупованих зонах Австрії і Німеччини всіяко перешкоджали поверненню майна, що належало югославському народові.

Особливо грубою була позиція США. Югославський флот, наприклад, захоплений на Дунаї німцями, після війни потрапив до американського командування. Незважаючи на неодноразові звернення югославського уряду, судна не надійшли до їх законного власника ні в 1945, ні в 1946 роках [12]. Американські імперіалісти відмовилися після війни повернути югославські вклади, і жоден з югославських доларів не був використаний в цілях реконструкції господарства [40, 97].

Західні держави всіма засобами перешкоджали проведенню націоналізації й здійсненню відбудови народного господарства в Югославії. Вони вимагали сплати за націоналізовані підприємства великої компенсації, причому в іноземній валюті, і Югославія змушена була зобов'язатися сплатити їм 100 млн. доларів [9, 65].

Абсолютно протилежною була політика Радянського Союзу. Радянський уряд надав югославському народові повну підтримку в проведенні всіх соціально-економічних перетворень, у відбудові народного господарства.

Вже на заключному етапі війни СРСР допомагав НКВЮ у подоланні розрухи і голоду. Під час боїв у східній Югославії радянське командування зберегло багато промислових і господарських об'єктів. Серед них були і відомі Борські рудники, передані разом з устаткуванням, сировиною і готовою продукцією Національному Комітетові командуванням 3-го Українського фронту [24, 389]. Слова щирої подяки Червоній Армії у зв'язку з цим висловив у своєму листі від 22 листопада 1944 р. уповноважений НКВЮ по торгівлі і промисловості А. Хебранг [6, 667—670].

Цього ж року, щоб швидше розв'язати гостру продовольчу проблему в Югославії, радянський уряд виділив для югослав-

ського населення 3 300 тис. пудів (52 800 тонн) пшениці, жита, борошна, гороху, ячменю [41, 51]. В Белград, зокрема, було завезено 17 тис. тонн зерна, що забезпечувало мешканців міста хлібом на півроку.

Значну допомогу Радянський Союз надав Югославії у налагодженні транспорту. Інженерні війська 3-го Українського фронту провели роботи по будівництву і ремонту доріг, мостів і переправ, по відбудові пристаней, під'їзних шляхів тощо. Після виведення радянських військ з Югославії ремонтні роботи на транспорті виконували радянські спеціалісти, яких запросив до Югославії НКВЮ. За звітом Наркомату шляхів сполучення СРСР, протягом жовтня 1944 р. — січня 1945 р. залізничні частини відновили 918 км залізниць і 2 мости [31, 267].

У грудні 1944 р. радянський уряд передав НКВЮ декілька літаків Лі-2, які спочатку обслуговували радянські екіпажі. А потім за допомогою СРСР в Югославії був створений авіатранспортний полк [41, 127].

Радянський Союз доклав чимало зусиль і до ліквідації інших економічних труднощів, зокрема паливної проблеми в Югославії. У розмові з кореспондентом агентства Рейтер 17 листопада 1944 р. голова НКВЮ Й. Броз Тіто говорив, що Червона Армія «надала нам декілька сот вантажних машин для постачання паливом населення і армії» [26, 137]. Важливе значення мали поставки Радянським Союзом для югославської авіації під час і після війни 2 000 тонн бензину щомісяця [17, 118].

Допомога нашої країни югославському народові значно зросла після укладення 11 квітня 1945 року договору між СРСР і Югославією про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво. Відповідно до статей цього договору [1, 185], економічні відносини між двома країнами будувались на рівноправності партнерів, взаємній вигоді, співробітництві і взаємодопомозі.

Керуючись господарськими інтересами югославського народу, радянський уряд виявив і передав Югославії всі річкові судна, захоплені у ворога частинами Червоної Армії. Так, протягом липня — червня 1945 р. радянське командування повернуло югославському річковому пароплавству 17 наливних барж [16, 12, 13].

До березня 1946 р. було передано ще 34 судна. Радянські компетентні органи дали також розпорядження повернути Югославії 70 суден, з яких про 46, виявлених внаслідок додаткового обстеження, в югославських нотах нічого не згадувалося, причому 34 судна, що були передані або передавались, підняло й відремонтувало Дунайське управління радянського флоту [19, 28—29]. В липні 1946 р. Радянський Союз повернув Югославії ще 23 судна [21, 63].

Щоб відродити економіку країни, необхідно було налагодити роботу транспорту, зокрема відбудувати залізниці і залізничні

мости. На Наркомат шляхів сполучення СРСР покладалося будівництво тимчасового залізничного моста через Дунай біля Белграда. Будівництво Дунайського моста очолили генерал-лейтенант Головка і головний інженер-полковник Колоколов [33, 1—9].

Споруджували міст три батальйони (800 чоловік) радянських залізничних військ і 400 югославських робітників. Застосовувалась тут новітня радянська техніка. Тільки для будівельного майданчика № 1 надійшло із СРСР устаткування понад 50 найменувань [32, 9].

До листопада 1945 р. виконувались підводні роботи, розчищалось русло Дунаю від завалів тощо. Безпосереднє будівництво тривало рік. Закінчили його достроково до 7 листопада 1946 р., а не 1 грудня, як планувалось. Спорудили капітальний міст, обсяг виконаних робіт становив 2 950 тис. крб. (по курсу карбованця в 1961 р.) [34, 34, 37]. Третину цих витрат взяв на себе Радянський Союз [33, 12].

Офіційна передача мосту югославському народові відбулась 29 листопада 1946 р. — в день Республіки. Глибоко вдячний радянському народові югославський народ назвав цей міст мостом Червоної Армії.

На прохання югославського уряду радянські інженери-мостовики розробили до вересня 1947 р. проекти ще 19 мостів у Югославії, з яких два — другий за довжиною міст через Дунай біля Богоєва і міст через Саву біля Шамацу — будувались за допомогою наших спеціалістів [30, 1—2].

Радянські спеціалісти працювали і в інших галузях народного господарства братньої країни. Згідно з радянсько-югославською угодою від 13 листопада 1945 р., підписанню в Москві, до Югославії з СРСР було направлено економістів, інженерів, агрономів, геологів, механіків, технологів, спеціалістів у галузі фінансів і торгівлі [16, 58—59; 18, 5, 22, 49, 67; 22, 5]. «Вони допомогли нам у відбудові нашої країни досягти таких успіхів, яких ми не змогли б добитися без їх великої і всебічної допомоги», — така оцінка була дана роботі наших спеціалістів у Югославії уже на третій сесії Антифашистського Віче Народного Визволення в серпні 1945 року [7, 66].

Одночасно Радянський уряд допомагав Югославії у підготовці власних спеціалістів. Міністерство зовнішніх справ ДФЮ у серпні 1945 р. склало списки на 950 студентів і 50 аспірантів, які хотіли навчатися в СРСР [23, 91—92]. Була надана можливість багатьом югославським спеціалістам і робітникам прибути в СРСР для підвищення кваліфікації чи перепідготовки. Таку можливість, наприклад, дістали 50 робітників і два лікарі у грудні 1945 року. Протягом 1946 р. в СРСР прибуло з Югославії ряд працівників для спеціалізації в промисловості і сільському господарстві. У 1947 р. до СРСР приїхали для вивчення ди-

зельних двигунів 15 югославських машиністів парових суден [16, 76; 22, 35].

Допомагаючи налагоджувати роботу югославських підприємств, радянський уряд передавав братній країні технічну документацію. Наприклад, Міністерство чорної металургії СРСР передало в 1945 р. креслення рудно-козлового крана, необхідного для металургійного заводу. В Югославію було відправлено матеріали по використанню очерету в будівництві тощо.

Задовольняючи прохання югославських товаришів, радянські установи і органи надсилали їм постанови, інструкції і законодавчі матеріали з питань соціального забезпечення, державного контролю, а також економічну і технічну літературу та ін. [18, 78, 88, 97; 17, 122, 123; 29, 11—14, 36, 39].

Основною формою економічного співробітництва між Радянським Союзом і Югославією в перші післявоєнні роки була зовнішня торгівля. Регулювалась вона спеціально укладеними торговими угодами.

13 квітня 1945 р. в Москві нарком зовнішньої торгівлі СРСР А. І. Мікоян і міністр торгівлі та постачання ДФЮ Н. Петрович підписали угоду, яка передбачала поставки радянських товарів, необхідних Югославії для ведення війни і громадянських потреб в обмін на югославські товари, необхідні Радянському Союзові для його воєнних потреб і народного господарства [1, 185].

8 червня 1946 р. під час перебування в Москві югославської урядової делегації на чолі з головою Ради Міністрів Югославії Й. Броз Тіто було підписано нову угоду про взаємні поставки. «Радянський уряд, — вказувалось у радянсько-югославському комюніке, — пішов найширше назустріч потребам югославської економіки як відносно сировини, так і відносно технічних та інших матеріалів» [13].

Особливо важливе значення у перший період відбудови і ліквідації воєнної розрухи для Югославії мали паливо, матеріали, сировина, без яких неможливо ввести в дію підприємства і транспорт. Все це Югославія одержувала із Радянського Союзу. Югославська текстильна промисловість, зокрема, одержала бавовну в кількості, достатній для повного завантаження підприємства протягом півтора року [25, 212].

Щомісячно до Югославії поїздами-цистернами надходили продукти переробки нафти [17, 30]. Крім того, виконувались замовлення понад передбачені угодою.

Югославія вивозила до СРСР тютюн, чорнослив, вино, свинець. Радянсько-югославський товарообмін у 1945 р. посідав перше місце в зовнішній торгівлі Югославії. За югославськими

даними, частка СРСР і країн народної демократії в торговому обороті Югославії становила 1945 року 70,3% експорту і 80,5% імпорту [10, 411].

Идучи назустріч побажанням югославської сторони, уряд СРСР в кінці 1945 р. дав згоду на встановлення регулярного повітряно-го зв'язку між Радянським Союзом і Югославією [17, 154]. Маршал Й. Броз Тіто зазначав у березні 1946 р., що торговельна угода між СРСР і Югославією «добре функціонує. Радянський Союз в чому може допомагає Югославії і цю допомогу робить з радістю» [8, 10].

Протягом 1946 р. торговельні зв'язки між двома країнами зміцнюються. Обсяг поставок СРСР до Федеративної Народної Республіки Югославії (ФНРЮ) досяг цього року 16,6 млн. крб.

Радянський Союз поставив у 1946 році 39,1 тис. тонн нафто-продуктів і рідкого палива, 11 тис. тонн антрациту, 11,9 тис. тонн чавуну, 5 тис. тонн прокату чорних металів, 200 тонн білої жести, 4,5 тис. тонн калійних солей, 11 тис. тонн паперу [2, 198—199].

Одночасно Радянський Союз експортував того року до ФНРЮ машини і устаткування, вартість яких становила 2347 тис. крб. Нарешті, Югославія одержала 1946 року із СРСР 14,7 тис. тонн зерна (крім круп'яного), на 744 тис. крб. товарів культурно-побутового вжитку [2, 198—199], причому Радянська країна експортувала продукцію, в якій сама відчувала гостру потребу.

Зріс також імпорт СРСР з Югославії, досягнувши в 1946 р. 22,3 млн. крб. Цього року ФНРЮ одержала можливість покрити свої невиконані поставки в СРСР за 1945 рік. Югославія вивезла в 1946 р. до нашої країни 400 тонн свіжих і сухих фруктів, 3,3 тис. тонн тютюну, 500 тонн карбїду кальцію, 2 тис. тонн кальцинованої соди, 17 тис. тонн свинцю [2, 198—199, 202—203]. В експорті ФНРЮ Радянський Союз і країни народної демократії становили 1946 року 72,5% [10, 411].

Тісні зв'язки між державними органами і установами сприяли спробам урядів обох країн знайти нові, ефективніші форми економічного співробітництва. Весною 1946 р. розпочалися переговори з метою створення радянсько-югославських товариств у авіації і пароплаванні [21 а, 63, 74]. В лютому 1947 р. в Белграді було підписано угоду про заснування двох радянсько-югославських товариств — «Юста» і «Юспад». Змішане авіаційне товариство «Юста» створювалося з акціонерним капіталом в 200 млн. динарів, що вносився порівну обома сторонами. Товариство річного пароплавання «Юспад» створювалося теж на паритетних засадах з капіталом в 400 млн. динарів [37 а, 458—461; 43, 456—459]. Відсутність досвіду, труднощі, пов'язані з новими пошуками, ускладнювали функціонування цих товариств. Тому основною формою економічного співробітництва між двома дружніми держа-

вами залишалась зовнішня торгівля. У березні 1947 р. була створена югославсько-радянська торгова палата [14; 28, 19]. Обсяг товарних поставок СРСР в Югославію в 1947 р. становив 33,9 млн. крб. Радянський імпорт з Югославії досяг 26,6 млн. крб. [2, 198—199].

Велике значення для економічного розвитку Югославії у зв'язку із завершенням відбудови народного господарства і початком соціалістичної індустріалізації набули поставки машин та устаткування, зокрема поставки комплектних підприємств.

Ще у 1946 р., наприклад, розпочались переговори про поставки машин та устаткування для азотної промисловості Югославії [20, 94]. 1947 року в ФНРЮ було експортовано з СРСР машин та устаткування на 2 092 тис. крб. і на 521 тис. крб. устаткування і матеріалів для комплектних підприємств [2, 198—199].

Таким чином, в період відбудови народного господарства й здійснення економічних перетворень Югославія одержувала від Радянського Союзу велику економічну допомогу. Протягом 1945—1947 років СРСР надавав їй здебільшого шляхом товарних поставок.

В Югославії працювали також радянські спеціалісти, допомагаючи нормалізувати економіку, усунути розруху і голод, налагодити роботу транспорту та промислових підприємств.

Торгівля й економічне співробітництво з СРСР плідно впливали не лише на відбудову зруйнованої війною народного господарства Югославії.

Спираючись на радянську допомогу, югославські трудящі під керівництвом своєї Комуністичної партії завершили корінні соціально-економічні перетворення, розпочаті ще в ході визвольної війни. Отже, тісний зв'язок між СРСР і Югославією в 1945—1947 роках мав важливе значення. Було закладено основу нових економічних відносин між двома країнами — відносин співробітництва і взаємної допомоги.

Економічна допомога і співробітництво з СРСР дозволили Югославії також уникнути економічної блокади з боку західних імперіалістичних держав і забезпечити економічну самостійність молодій народній республіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. 3. М., 1947, 791 с.
2. Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. М., 1967, 242 с.
3. Информативни приручник о Југославији, кн. 1. Београд, 1948—1949. 249 с.
4. Конституция и основные законодательные акты Федеративной Народной Республики Югославии. М., 1956, 798 с.
5. Лудске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941—1945 гг. Б. м., (1945), 57 с.
6. Международная солидарность трудящихся в борьбе за мир и национальное освобождение против фашистской агрессии за полное уничтожение фашизма в Европе и Азии. Документы 1939—1945 гг. М., 1962, 800 с.

7. Треће заседание АВНОЈ. Заседане Привремене Народне скупштине. Стенографске белешке. Београд, 1945, 788 с.
8. J. Broz Tito. Izgradnja nove Jugoslavije, knj. 2. Београд, 1948, 387 с.
9. Izveštaj Saveznog izvršnog veka za period 1950—1953. Београд, 1954, 472 с.
10. Razvoj privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Београд, 1956, 478 с.
11. Statističke godisnjak Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Београд, 1955, 347 с.
12. «Большевик», 1946, № 21, с. 39—54.
13. «Известия», 11 червня 1946 р.
14. «Славяне», 1947, № 4, с. 11—15.
15. «Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије», 1946, № 45.
16. Архив зовнішньої політики СРСР (АЗП СРСР), ф. 144, оп. 5, № 1, п. 5.
17. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 5, № 2, п. 5.
18. АЗП СРСР, ф. 144 оп. 6, № 1, п. 8.
19. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 6, № 2, п. 8.
20. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 6, № 3, п. 8.
21. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 6, № 4, п. 8.
- 21а. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 6, № 5, п. 9.
22. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 7, № 1, п. 12.
23. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 10, № 2, п. 20а.
24. Архив Міністерства оборони СРСР, ф. 413, оп. 10372, спр. 349.
25. Центральний архів ЦК ВЛКСМ, ф. 1. «Материалы по Югославии. 1944—1946».
26. Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР (ЦДАЖР), ф. 4459, оп. 27/1, од. зб. 3744.
27. ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 27/1, од. зб. 5653.
28. ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 27/1, од. зб. 6923.
29. Центральний державний архів народного господарства СРСР (ЦДАНГ), ф. 484, оп. 6, од. зб. 842.
30. ЦДАНГ, ф. 1884, оп. 31, од. зб. 5986.
31. ЦДАНГ, ф. 1884, оп. 31, ад. зб. 6034.
32. ЦДАНГ, ф. 1884, оп. 31, од. зб. 6545.
33. ЦДАНГ, ф. 1884, оп. 31, од. зб. 7103.
34. ЦДАНГ, ф. 1884, оп. 31, од. зб. 7104.
35. Аркелян М. А. Великий интернациональный подвиг. М., 1964, 160 с.
36. Ватасов В. Советско-югославское экономическое сотрудничество. — «Международная жизнь», 1956, № 6, с. 23—30; Мировая социалистическая система хозяйства, т. 1, М., 1966, 511 с.
37. Гибианский Л. Я., Зеленин В. В. СССР и борьба югославских трудящихся за народную республику.— «Советское славяноведение», 1970, № 6, с. 7—27.
- 37а. Дедијер В. Јосип Броз Тито. Прилози за биографију. Б. м., 1953, 560 с.
38. Джонлагич А. Атанацкович Ж., Пленча Д. Југославија во второй мировой войне. Белград, 1967, 232 с.
39. Кариня Л. Ф., Князев Ю. К., Тягуненко Л. В. Экономика Югославии. М., 1966, 223 с.
40. Орлик И. И. Империалистические державы и Восточная Европа (1945—1965). М., 1968, 287 с.
41. Советские Вооруженные Силы в борьбе за освобождение Югославии. М., 1967, 248 с.
42. Plenča D. Medunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata. Београд, 1962, 572 с.
43. Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije. Београд, 1963, 427 с.

ПИТАННЯ ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ В КРАЇНАХ АЗІЇ І АФРИКИ НА ПЕРШИХ КОНГРЕСАХ ПРОФІНТЕРНУ (1921—1924 рр.)

Створений у 1921 році під керівництвом В. І. Леніна, який розробив основи стратегії і тактики революційного профспілкового руху, Червоний Інтернаціонал профспілок (Профінтерн) вніс великий вклад у справу згуртування всіх бойових революційних сил у міжнародному профспілковому русі.

Як дійсно інтернаціональна міжнародна організація, що об'єднала профспілки не тільки європейських держав, але й країн Азії і Африки, Профінтерн з перших днів існування приділяв значну увагу розвитку робітничого і профспілкового руху в колоніальних країнах, об'єднанню робітничих організацій країн Сходу, перебудові їх за виробничим принципом, визначенню їх ролі й місця у національно-визвольній боротьбі народів колоній і напівколоній, що розгорнулася у післяжовтневий період.

Незважаючи на виняткове науково-політичне значення цієї діяльності Профінтерну, в радянській історичній науці є тільки загальні положення з даної проблеми [14; 16].

На I конгресі (липень 1921 р.) питання про профспілковий рух не стояло на порядку денному, проте ряд делегатів приділили йому значну увагу. Так, А. Лозовський, котрий виступив з доповіддю про завдання і тактику Профінтерну, зазначив, що робітничий рух в країнах Сходу розгортається, об'єднується в профспілки, які прагнуть встановити зв'язок із світовим профспілковим рухом [3, бюл. № 4, стор. 3]. При обговоренні доповіді виступив представник Англії Мерфі, який пропонував розглянути колоніальну проблему. «Ми просто забули, що Схід існує, а між іншим, і там робітники організуються так чи інакше» [3, бюл. № 10, стор. 8].

Делегати Індонезії, Китаю, Кореї, Палестини, Туреччини, Південної Африки представляли на конгресі 300 тисяч членів революційних профспілок колоніальних країн [3, бюл. № 2, стор. 7]. Індонезійський делегат Норйоно, виступаючи від імені всіх представників східних країн, на прикладі профспілкового руху в цій голландській колонії показав причини, що утруднюють ведення пропаганди революційних ідей серед тубільних робітників. Це насамперед низький рівень класової самосвідомості останніх і активна діяльність різного роду націоналістичних партій, котрі розпалювали расову неприязнь. Норйоно підкреслив, що обов'язок кожного революційного робітника «перетворити расову війну в класову», і закликав робітників європейських країн допомогти колоніальному профрухові. «...Буде дуже корисно, коли робітники всього світу в спеціальному колоніальному маніфесті звернуться до цих мас, простягаючи їм братерську ру-

ку, щоб сприяти зменшенню расової ворожнечі» [3, бюл. № 4, стор. 3].

Представник лівого крила англійських профспілок Том Манн висловив у своєму виступі задоволення з приводу того, що на цьому конгресі «відбулася зустріч світового пролетаріату, в тому числі й представників колоній Сходу», і закликав революційні профспілки зробити все можливе, щоб створити єдиний революційний профспілковий фронт робітників метрополій і колоній [3, бюл. № 15, стор. 8]. Позиція делегатів деяких європейських профспілок, здебільшого анархосиндикалістів, була іншою, що пояснювалось ідейним впливом Амстердамського Інтерналу. Так, делегат Іспанії Орландіс при обговоренні доповіді мандатної комісії заявив, що представники деяких східних країн [Хіви, Бухари, Туреччини, Кореї, Палестини, Індії] не повинні мати права на ухвальний голос, бо в цих країнах «не існує профспілкового руху» [3, бюл. № 5, стор. 9]. Проте абсолютна більшість делегатів відкинула цю пропозицію і надала делегатам колоній 13 ухвальних і 3 дорадчих голоси [3, бюл. № 14, стор. 1—2]. А до складу Центральної Ради, зважаючи на значення профспілок Сходу, обрали представника Кореї Чін Міна [3, бюл. № 15, стор. 17].

У резолюції I конгресу «Про робітничий рух у Східних країнах і колоніях» визначались завдання революційних профорганізацій. «Червоні Профспілки повинні подавати братерську допомогу робітникам колоній, які експлуатуються буржуазією їх країн, прагнучи до встановлення зв'язку з ними моральної та матеріальної підтримки революційного робітничого руху». Резолюція закликала робітників колоній «вступити в братерську сім'ю Червоних Профспілок, щоб разом з ними спільними зусиллями скинути світове панування буржуазії і ...встановити міжнародне братство трудящих та знедолених!» [4, 66].

Паралельно з роботою конгресу в Москві проходили наради робітників різних професій та виробництв. Протягом липня було засновано 15 міжнародних комітетів пропаганди (МКП). В їх створенні брали участь і делегати профспілок Сходу. Так, на конференції робітників транспорту, де 21 липня виник МКП транспортників, були представники і від Індонезії та Австралії [11, 189—190]. Програма більшості МКП передбачала активну діяльність їх на Сході [10, 3—6]. Однак спочатку вони проводили роботу головним чином в країнах Європи та Америки. Тільки МКП транспортників та металістів з перших днів існування налагодили зв'язок з профспілками колоній [13, 111; 15, 35].

Правильне ставлення до національно-колоніальної проблеми на I конгресі Профінтерну дозволило цій організації залучити значну частину передового пролетаріату Сходу і досягти певних успіхів у справі об'єднання революційних профспілок всіх континентів. Як підкреслив А. Лозовський у своїй промові 19 листопада 1922 року на урочистому відкритті II конгресу Профінтерну,

«значення минулих 16 місяців ще й в тому, що оформилась, зміцніла змичка між Європою і Сходом» [6, 5].

На II конгресі Профінтерну (листопад — грудень 1922 р.) питання про розвиток профспілкового руху в колоніях у боротьбі за національні та класові інтереси розглядалось окремо. За цей час позиції лівих профспілок у країнах Азії і Африки посилились. Розглядаючи дане питання, делегати керувались основними положеннями II—IV конгресів Комінтерну, що ґрунтувались на теоретичних, програмних і тактичних висновках В. І. Леніна відносно національно-визвольного руху [17].

У звіті Виконавчого бюро конгресові йшлося про рішення II сесії Центральної Ради Профінтерну, за яким було організовано окреме Бюро для Далекого Сходу «для широкої агітаційної діяльності серед робітників» цих країн [5, 150]. Ця сесія звернулась до робітничих організацій усіх країн з пропозицією «створити єдиний фронт на основі захисту економічних інтересів робітничого класу» [5, 153]. Основні ж матеріали звіту Виконавчого бюро і доповідь Л. Н. Геллера «Профспілки на Сході» висвітлювали стан революційного профспілкового руху в окремих країнах Азії і Африки, перші практичні кроки Профінтерну у справі керівництва профспілками Японії, Єгипту, Персії, заходи МКП транспортників, спрямовані на об'єднання транспортних робітників Індонезії, Японії, Індії та Китаю [5, 104—105]. У доповіді Л. Н. Геллера говорилося, що між першим і другим конгресами Профінтерну профспілковий рух зробив великий крок вперед, кількісно збільшився і організаційно зміцнів. Підкреслювалось також, що успішний розвиток профспілкового руху на Сході можливий лише тоді, коли «багатомільйонні маси Індії, Китаю, Єгипту, всього Близького і Далекого Сходу будуть залучені до світового революційного профспілкового руху, коли пролетарі Сходу і Заходу з'єднають свої лави і робітничий фронт протягнеться суцільною стіною від Тихого до Атлантичного океану» [7, 27].

Представники профспілок країн Азії та Африки (Індонезія, Єгипту, Китаю, Персії, Туреччини, Бухари, Хіви), присутні на II конгресі, створили секцію зі східного питання [6, 136]. Для визначення єдиної програми дій революційних спілок колоній та метрополій до неї ввійшли також делегати США (Гарді), Англії (Девіс), Франції (Дельфосс), Японії (Кунітаро Андо) та Голландії [6, 6].

У співдовіді Гардена (Австралія) йшлося про результати пропагандистської роботи Профінтерну і вказувалось, що дії представників революційних профспілок під впливом цієї пропаганди з кожним днем стають класово свідомішими. Тут же було проаналізовано поведінку китайських моряків під час страйку в Гонконзі. Гарден оголосив рішення останньої конференції австралійських профспілок про скликання конференції профспілок всіх

країн тихоокеанського узбережжя з метою ще більшого згуртування робітників у цьому районі [6, 148].

Важливими щодо вироблення тактичної лінії Профінтерну на Сході були зауваження представників колоніального профспілкового руху, висловлені під час обговорення доповіді та тез у східному питанні. Представник Індії Сінг, правильно оцінюючи роль та значення гандівського руху в боротьбі за національне визволення країни, запропонував відмовитися від оцінок його як реакційного, бо «цей рух спрямований проти імперіалізму і є дійсно народним революційним рухом» [6, 149]. Подібну поправку подав Індонезійський делегат Тан-Малакка при визначенні позицій профспілок щодо партії Сарекат Іслам [6, 148].

На п'яте засідання конгресу прибуло два делегати турецьких профспілок, Ахмед і Хікмед, які тільки-но вирвалися із в'язниці [6, 55]. Ахмед познайомив делегатів з розвитком робітничого руху в Туреччині і становищем, яке склалося в лівих профспілках, змушених через репресії уряду піти в підпілля [6, 56]. За пропозицією делегата Ніна (Іспанія) конгрес прийняв «Резолюцію протесту проти насильства над робітничим класом в Туреччині», де зазначалось, що боротьба турецького народу проти імперіалізму зустрічає симпатії мільйонів трудящих всіх країн світу і «безглузді злочинні переслідування найбільш активної революційної частини турецького народу не можуть не викликати глибокого обурення в серцях всіх революційних робітників» [6, 60].

У резолюції конгресу «Профспілки на Сході і в колоніальних та напівколоніальних країнах» визначалось місце колоніальних країн у світовому господарстві, давалась всебічна ленінська оцінка змінам, які відбулися після війни в соціальній структурі колоніальних народів. Резолюція вказувала на особливості ще молодого робітничого руху в колоніях і напівколоніях, які необхідно було врахувати при виробленні стратегії і тактики Профінтерну на Сході. Це насамперед невеликий процент робітників, залучених до профспілок; наявність значної кількості профспілкових об'єднань, «пройнятих цеховщиною, корпоративним духом, провінціалізмом, земляцтвом»; відсутність у ряду профспілок організаційної сталості, внаслідок чого вони функціонували тільки в період страйків; значний вплив буржуазної ідеології в рядах робітничого класу; расові, кастові, національні пережитки, які були досить міцними серед організованих робітників колоній [7, 30]. Програма дій для профспілок країн Азії та Африки, розроблена на цьому конгресі, включала як загальні для всього профруху завдання, так і специфічні для колоніальних країн.

Конгрес вважав необхідним збільшення на Сході кількості робітничих профспілок, заснованих на принципі класової боротьби. Було вказано, що планомірна боротьба за зрівняння праці тубільних робітників і робітників, які емігрували з метрополій, має вестись одночасно з переборенням расової та національної во-

рожнечі в середовищі робітників, яка надзвичайно затримує розвиток робітничого руху в колоніях і напівколоніях [7, 31].

У зв'язку з проявом сектантських тенденцій серед частини делегатів конгресу, котрі виступили за «чистоту рядів робітничого класу», в резолюції ще раз підкреслювалась необхідність участі пролетаріату в національно-визвольному русі колоній. «Залишаючись на варті своїх класових інтересів, пролетаріат колоній і напівколоній мусить в той же час брати безпосередню участь в антиімперіалістичному русі, який в колоніях неминуче набуває національно-визвольного характеру». Щоб запобігти розпорошенню організованих передових робітників в усій масі трудящих, говорилося в резолюції, революційні робітники повинні зайняти на антиімперіалістичному фронті найпередовіші і зовсім самостійні позиції. Конгрес висунув перед робітниками Сходу завдання — створити об'єднання серед сільськогосподарських робітників, щоб залучити їх до загальної боротьби пролетаріату. Керуючись ленінським вченням про необхідність союзу робітників і селян в революційній боротьбі, конгрес закликав пролетарів колоній «налагодити контакт з селянською масою і очолити керівництво аграрною революцією» [7, 32].

Профінтерн підкреслив, що розвиток профспілкового руху в колоніальних країнах є справою всього революційного пролетаріату, особливо це завдання покладається на профспілки метрополій. Резолюція зобов'язувала революційно-національні об'єднання Англії, Франції, Америки, Японії, Голландії, Італії, Бельгії виділити особливий орган для зв'язку з профрухом своїх колоній [7, 32]. До Виконавчого бюро Профінтерну від профспілок східних країн було обрано Кунітаро Андо [6, 157].

Завдання, що постали перед профспілками Сходу, лише в загальних рисах визначали характер їхньої діяльності. З метою розробки конкретної програми дій для профспілкового руху кожної колонії конгрес вирішив скликати одночасно з найближчим конгресом Профінтерну «широку конференцію революційної профорганізації колоній і напівколоній всього світу» [7, 32]. Щоб налагодити тісний зв'язок між революційним профспілковим рухом Заходу і Сходу, з одного боку, і країн Сходу між собою, — з другого, резолюція зобов'язувала Виконавче бюро заснувати ряд відповідних бюро в найголовніших портах світу [7, 32]. Вибір пунктів і визначення умов діяльності портівих бюро було доручено конференції Міжнародного комітету пропаганди транспортників [8, 124].

II Конгрес Профінтерну констатував, що робітничий рух колоніальних країн «ще дуже забарвлений в національний колір», проте класове прагнення все ясніше виявляється в цьому революційному потоці. Тому своїм основним завданням на Сході конгрес вважав «оформлення цього класового руху... просякання його комуністичним духом, щоб він міг дати максимальні резуль-

тати в боротьбі з іноземним та національним капіталом» [12, 1077].

Після II конгресу Профінтерну в світовому профспілковому русі відбулися значні зміни. Класові бої 1918—1923 років, що охопили країни Європи та Азії, метрополії і колонії, не привели до перемоги трудового народу. Буржуазія зберегла і зміцнила своє панівне становище. З пожвавленням господарського життя в основних капіталістичних країнах почався наступ її на позиції робітничого класу. За цих умов особливо гострим було питання про єдність робітничого класу в боротьбі за свої права. V конгрес Комінтерну, що працював у липні 1924 року, прийняв тези, де визначалась тактика і називались першочергові завдання комуністичних партій у боротьбі за міжнародну єдність робітничого класу [2, 438—444].

Надаючи великого значення колоніальному профспілковому рухові, Виконавче бюро Профінтерну за період між II і III конгресами понад 20 разів розглядало питання про його стан в Китаї, Індії, Єгипті, Туреччині та інших країнах [8, 307]. III конгрес Профінтерну, що відбувся в липні 1924 року, констатував значне зростання впливу цієї організації на робітничий рух на Сході. У 1924 році до Профінтерну входили профоб'єднання 50 країн, з них від країн Азії і Африки — профспілки Єгипту, Персії, Індонезії, революційна профопозиція Китаю, Кореї, Туреччини, Індії [8, 311]. В Амстердамському ж інтернаціоналі колонії були представлені лише Палестиною та Південною Африкою [18, 234 а].

Делегати конгресу відзначили тимчасове послаблення національно-визвольної боротьби в колоніях та напівколоніях, посилення репресій щодо революційних класових організацій і зменшення чисельності останніх. Причина полягала в тому, що внаслідок економічної депресії та зв'язаного з нею безробіття, а також жорстоких переслідувань «молоді профорганізації Сходу... які щойно народилися і не встигли як слід зміцніти, не витримують подвійного натиску і розпадаються» [9, 23].

III конгрес підтвердив резолюцію попереднього конгресу з колоніального питання і вказав робітничому класові Сходу вести боротьбу у двох напрямках: за національні інтереси разом з національно-революційними елементами своєї країни і за свої чисто класові інтереси. При цьому робітничий клас країн Азії і Африки, зважаючи на переважну кількість селян в цих країнах, мав співробітничати з найбільш свідомими елементами селянства і ремісників. «Створення ліг, комітетів дій та інші форми співробітництва робітників і селян — найкращий шлях у важкій боротьбі трудящих країн Сходу за своє національне і класове визволення» [9, 23]. Проте конгрес вважав, що створювати змішані постійні класові об'єднання, куди входили б селяни і сільськогосподарські робітники, недоцільно [9, 29]. Резолюція з колоніального питан-

ня підкреслювала важливість поєднання легальних і нелегальних форм роботи профспілок, вміння висувати конкретні, зрозумілі, близькі трудящим лозунги, навколо яких повинна проводитись робота по збиранню сил пролетаріату. В тих галузях виробництва, де не можна було відразу організувати профспілки за виробничим принципом, резолюція рекомендувала засновувати осередки на фабриках, в майстернях, на шахтах, проводити делегатські збори, створювати фабзавкоми, представництва «десятків». Необхідно було стимулювати роботу вечірніх шкіл, профтехкурсів, клубів, які в умовах переслідування всякої легальної профспілкової діяльності мали стати тими центрами, де можна було вести профспілкову роботу [9, 23]. Конгрес закликав профспілки метрополій щоденно сприяти профспілковому рухові в колоніях, «підтримуючи з ним зв'язок, допомагаючи йому літературою, агітаторськими та організаторськими силами, підтримуючи за допомогою преси, парламенту, зборів інтерес до колоніального питання, борючись з расовими забобонами робітничого класу метрополій та організовуючи демонстрації і страйки солідарності» [9, 24].

Резолюція суворо засудила прояв націоналістичних тенденцій у профспілковому русі. «Ніяких окремих расових спілок! Ніяких окремих спілок за національностями революційні спілки створювати не повинні, а якщо вони існують, їх необхідно якнайшвидше злити в межах однієї і тієї ж країни» [9, 14].

Конгрес закликав усі профспілки координувати свої дії з діями комуністичних партій, бо, за словами В. І. Леніна, «інакше як через профспілки, через взаємодію їх з партією робітничого класу ніде в світі розвиток пролетаріату не йшов і йти не міг» [1, 31]. «Для того, щоб наша боротьба була успішною, ми повинні тісно зв'язатися з компартією — цим авангардом революції... Свої виступи революційні спілки повинні проводити разом з компартією» [9, 37].

Правильно розроблена Профінтерном на його перших конгресах тактика лівих профспілок на Сході стала запорукою дальших успіхів революційного профспілкового руху в країнах Азії і Африки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Твори, т. 31, с. 1—93.
2. Коммунистический Интернационал в документах. 1919—1932. М., 1933, 1007 с.
3. I Международный конгресс революционных профессиональных и производственных союзов. Стенографический отчет. М., Изд. пресс бюро конгресса, 1921, бюлл. № 2, 4, 5, 10, 14, 15, 90 с.
4. Резолюции и постановления Первого Международного конгресса революционных профессиональных союзов (3—19 июля 1921 г.). М., 1921, 73 с.
5. Отчет Исполбюро Профинтерна II Международному конгрессу революционных профсоюзов. Июль 1921 — ноябрь 1922 гг. М., Изд. Красного Профинтерна, 164 с.
6. Бюллетень II конгресса Красного интернационала профсоюзов. 19 ноября 1922 года. М., Изд. Красного Профинтерна, 160 с.

7. Геллер Л. Н. Профсоюзы на Востоке. Доклад II Международному конгрессу Профинтерна, М., 1923, 32 с.
8. Международное профдвижение 1923—1924 гг. Отчет Исполбюро III конгрессу Профинтерна, М., 1924, 332 с.
9. Резолюции III Конгресса Профинтерна. Издание Укрбюро ВЦСПС, 1921, 64 с.
10. «Красный Интернационал профсоюзов», 1921, № 3, 80 с.
11. «Красный Интернационал профсоюзов», 1921, № 5, 80 с.
12. «Красный Интернационал профсоюзов», 1922, № 12, 120 с.
13. «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 7, 120 с.
14. Адibeков Г. М. «Красный Интернационал профсоюзов». М., 1971, 119 с.
15. Ачканов Г. Железнодорожники в международном профдвижении, М., 1930, 94 с.
16. Кузько В. А. В. И. Ленин и создание Красного Интернационала профсоюзов — Профинтерна (1920—1922). — «Борьба классов и современный мир». М., 1970, с. 148—180.
17. Резников А. Б. О стратегии и тактике Коммунистического Интернационала по национально-колониальному вопросу. — В кн. «Коминтерн и Восток», М., 1969, с. 110—173.
18. Die Internationale Gewerkschaftsbewegung. Third Gear Book of the International Federation of Trade Unions. Amsterdam, 1925, 494 с.

Черноскутов О. І.

ПЕРША НАЦІОНАЛЬНА КОНФЕРЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ МЕНШОСТІ В АНГЛІЇ (23—24 СЕРПНЯ 1924 РОКУ)

Перша Національна конференція Національного руху меншості (НММ; скорочення дається за початковими літерами англійської назви The National Minority Movement) стала значною подією в історії всього англійського робітничого руху середини 20-х років ХХ століття. Саме на цій конференції НММ організаційно оформився, тут же була прийнята його програма.

У цій статті зроблено спробу розглянути роботу I національної конференції НММ і її вплив на англійський робітничий рух. Дане питання ще не знайшло повного і чіткого висвітлення в радянській історичній літературі. Працюючи над статтею, автор використав звіт про I національну конференцію НММ, опублікований Виконкомом НММ [2]; матеріали щотижневої газети Компартії Великобританії «The Workers Weekly», щотижневої газети НММ «The Worker», офіційного органу лейбористської партії газети «The Daily Herald».

Внаслідок активної діяльності Британського бюро Профінтерну (ББП) в 1921—1924 роках, що працювало під керівництвом Компартії Великобританії, в Англії були створені групи, комітети, рухи меншості серед робітників різних галузей промисловості. Черговим завданням ББП і Компартії стало злиття їх, що дало б змогу досягти єдності робітничого фронту в боротьбі проти наступу капіталу. З цією метою на 23—24 серпня 1924 р. в Лондоні була призначена конференція НММ, а Британське бюро Профінтерну розіслало запрошення робітничим організаціям.

І національна конференція НММ розпочала свою роботу 23 серпня в Лондоні [2, 3]. На конференцію прибули делегати від груп, комітетів, рухів меншості, відділень профспілок, профрад, комітетів безробітних кооперативних та інших робітничих організацій. Більшість делегатів становили робітники. Ніхто з офіційних осіб національних профспілок, навіть тих, що входили до лівого крила, на конференцію не з'явився [10, 14]. Всього сюди прибуло 272 делегати від 200 тисяч робітників [1, 160]. 73 учасники конференції представляли провінціальні відділення профспілок. Безробітні Шеффільда прислали двох делегатів, які весь шлях від Шеффільда до Лондона пройшли пішки [3, 4].

Відкрив конференцію і головував на ній видатний діяч англійського робітничого руху Т. Манн [12, 182].

Секретар Британського бюро Профінтерну У. Галлахер доповів делегатам про організацію рухів меншості серед шахтарів, транспортних робітників, машинобудівників, а також про підготовку конференції. У. Галлахер зачитав привітання від Д. Хікса, Генерального секретаря Об'єднаної спілки будівельників. Д. Хікс закликав робітників створювати на фабриках і заводах комітети, що допоможе їм відстоювати свої права [3, 4].

Конференція обговорила ряд питань, що мали першорядне значення для англійського робітничого руху. Було прийнято резолюції про мінімум заробітної плати, тривалість робочого тижня, діяльність лейбористського уряду, кооперативи, рух безробітних, фабрично-заводські комітети, профради, незалежну освіту робітників, про жінок-робітниць, рух меншості, боротьбу за єдність світового профспілкового руху, план Дауеса, про Генеральну раду Конгресу тред-юніонів, про молодих робітників. (Резолюції названі в тому порядку, в якому вони обговорювались. — О. Ч.) Серед них можна чітко виділити такі, що містили а) економічні вимоги; б) вимогу реорганізації профспілкового руху в країні; в) політичні вимоги.

Згідно з резолюцією про мінімум заробітної плати конгрес тред-юніонів мав організувати об'єднані активні дії робітників, спрямовані на те, щоб домогтися загального підвищення тижневої заробітної плати на 1 ф. ст. і введення мінімуму заробітної плати — 4 ф. ст. на тиждень [2, 10].

Резолюція про тривалість робочого тижня була прийнята за пропозицією Н. Уоткінса. В ній учасники конференції закликали профспілки добиватися введення 44-годинного робочого тижня і скасування понаднормових робіт [2, 10].

Делегати конференції вимагали також організації підлітків у профспілках, поліпшення умов праці, організації професійного навчання, заборони нічної роботи для юнаків і дівчат віком до 18 років, встановлення мінімальної заробітної плати, введення 6-годинного робочого дня для підлітків [2, 23].

Звертаючись до профспілок, делегати закликали їх підтримати вимоги жінок відносно оплати і умов праці [2, 24]. Еконо-

мічні вимоги, висунуті конференцією, відбивали інтереси робітничих мас і мали сприяти досягненню єдності дій.

Переважаюча більшість резолюцій стосувалась проблеми реорганізації професійного руху в країні. Велике значення для англійського робітничого руху мало створення фабрично-заводських комітетів. Підсумовуючи дискусію з цього питання, Д. Кемпбел підкреслив помилковість думки про те, ніби фабрично-заводські комітети мають замінити тред-юніони. Коли з розвитком масового руху робітників цехові профспілки припинять існування і робітники об'єднаються за виробничим принципом, фабрично-заводські комітети мусять стати, за словами Д. Кемпбела, основою нових професійних спілок [4]. Резолюція, прийнята конференцією, закликала прихильників НММ негайно розпочати національну кампанію за створення фабрично-заводських комітетів, що «є основним завданням Руху меншості» [2, 14].

Велике значення для англійського робітничого руху мала і резолюція про профради, запропонована Т. Квелчем. Згідно з нею профради повинні були об'єднувати всі організації робітничого класу на місцях: політичні, профспілкові, кооперативні, освітні та ін., «мали стати керівними органами класової боротьби на місцях, мобілізуючими центрами для всіх робітників... для захисту і боротьби за їх інтереси» [2, 15]. У резолюції про профради висувалась також вимога створення національної федерації профрад і приєднання профрад до Конгресу тред-юніонів [2, 16].

За пропозицією А. Хорнера конференція обговорила питання про Генеральну раду Конгресу тред-юніонів. У відповідній резолюції висувалась вимога перетворити Генеральну раду в бойовий, дійовий штаб англійського робітничого руху. Національний рух меншості повинен був «безнастанно боротися у відповідних профспілкових організаціях за концентрацію виконавчої влади профспілок у Генеральній раді Конгресу тред-юніонів, за зміну статуту Генеральної Ради з тим, щоб до її складу були введені найкращі, найстійкіші і найреволюційніші борці за інтереси робітничого класу» [2, 18]. Конференція висловила надію, що майбутній конгрес тред-юніонів зробить радикальні кроки у цьому напрямку і, розглядаючи Генеральну Раду, як керівний орган профспілкового руху, проведе такі зміни і поліпшення в ньому, внаслідок яких буде створений генеральний штаб, здатний керувати всіма силами армії робітничого класу [2, 18—19].

За пропозицією У. Ханнінгтона конференція прийняла резолюцію про рух безробітних, де відзначалась корисність і необхідність існування Національного руху комітетів безробітних, підтримувалась вимога про прийняття цієї організації до Конгресу тред-юніонів, вказувалось на необхідність встановлення тісніших зв'язків на місцях між комітетами безробітних, відділеннями профспілок і профрадами. НММ мав налагодити тісні взаємодії

носини з Національним рухом комітетів безробітних і сприяти досягненню цілей цього руху [2, 11—12].

У резолюції про кооперативи підкреслювалась важливість кооперативного руху для робітничих мас, з жалем констатувалась відсутність міцних зв'язків між кооперативами і профспілками. Конференція закликала перетворити кооперативи у невід'ємну частину руху робітничого класу [2, 23].

Конференція приділила значну увагу боротьбі за єдність світового профспілкового руху. В резолюції з цього питання, прийнятій за пропозицією Д. Харді, висувалась вимога про скликання всесвітньої конференції за участю всіх організацій, що входили до Амстердамського і до Червоного інтернаціоналів профспілок з тим, щоб досягти єдності світового профспілкового руху [2, 21—22].

Втілення в життя вимог реорганізації профспілкового руху дало б змогу погодити дії робітників на фабриках і заводах у масштабі всієї країни. НММ також рішуче виступив за єдність світового профспілкового руху.

Серед політичних питань, що обговорювались на конференції, була діяльність лейбористського уряду. Пропонувалась резолюція про робітничий уряд, де рекомендувалось створити революційну організацію, засновану на виробничому принципі. Ця пропозиція була відхилена переважною більшістю голосів [3; 4]. У прийнятій конференцією надзвичайній резолюції наголошувалось, що лейбористський уряд не виправдав надій, які покладали на нього робітники. Він використав військових моряків для розвантаження суден, коли страйкували докери, ввів в дію під час страйку трамвайників закон про надзвичайне становище. Учасники конференції закликали Конгрес тред-юніонів встановити контроль за діяльністю лейбористського уряду і вимагали скасування всіх законів, спрямованих проти робітничого класу, а також відмови від використання армії і флоту під час розв'язання конфліктів у промисловості і від будь-якого сприяння поліції штрейкбрехерам [2, 9—10]. Надзвичайна резолюція про робітничий уряд закінчувалась такими словами: «Якщо уряд відмовиться провести в життя ці заходи, тоді робітники розглядатимуть таку відмову як повну зраду вищих інтересів робітничого класу. Учасники конференції зобов'язуються, розгорнувши активну пропаганду і агітацію в організаціях робітничого класу, збити все, щоб примусити уряд дотримуватись лінії, запропонованої конференцією» [2, 10].

Учасники конференції засудили план Дауеса як «рабську схему збільшення експлуатації, нав'язану німецьким робітникам, що означає подальше скорочення заробітної плати, збільшення тривалості робочого дня, підвищення податків, яка в кінцевому підсумку принесе шкоду англійським робітникам» [2, 24]. Конференція виступила проти лейбористського уряду, який підтримав план Дауеса [2, 24].

У резолюції про незалежну освіту висувалась вимога звільнити освіту робітників від контролю капіталістичної держави. Тут підкреслювалось, що навчання пролетарів мусить ґрунтуватись на визнанні класової боротьби і мати на меті підготовку «робітників для економічної боротьби проти капіталізму» [2, 24].

На конференції виступив Г. Полліт. Він доповів делегатам про зусилля, спрямовані на вдосконалення апарату профспілкового руху, відродження бойового настрою робітників. В резолюції, прийнятій за його пропозицією, підкреслювалось, що рух меншості не повинен замінити профспілки, а є організацією для посилення профспілок [4]. Резолюція про Рух меншості визначала назву, цілі, структуру створюваної організації. «Для того щоб робота створюваного Руху меншості в різних галузях промисловості проходила успішніше, — говорилося у резолюції, — щоб діяльність і політика, які проводяться цими рухами, мали єдиний характер і єдину спрямованість, конференція вирішує створити національну організацію, котра відповідатиме за проведення роботи і координацію діяльності цих рухів і збере всі існуючі сили разом, створивши, таким чином, національну основу, на якій може проводитись боротьба робітничого класу. Ця національна організація матиме назву — Національний рух меншості» [2, 20].

Один із делегатів Дж. Таннер пропонував таку назву: Рух профспілкової меншості (The Trade Union Minority Movement). Але його пропозиція була відхилена [3]. Цей рух мусив об'єднати не тільки членів профспілок, які мали стати основою НММ, а й представників інших робітничих організацій. У. Ханнінгтон, видатний діяч англійського робітничого руху, так пояснював вибір назви: «Термін «національний рух меншості» може здатися дивним, але він чітко вказує, що ми не створювали організацію поза чи всупереч існуючому тред-юніоністському рухові» [12, 182]. Г. Полліт писав з цього приводу: «Оскільки відчувалась необхідність висловити, що в даний час він являє собою, він був названий «Рух меншості», тому що про нас завжди говорили як про «бунтівну меншість» [7, 48].

Створена організація мала на меті:

«1. Організувати робітничі маси Великобританії для повалення капіталізму, визволення робітників від гнобителів і експлуататорів і заснувати соціалістичну республіку.

2. Вести широку агітацію і пропаганду принципів революційної класової боротьби, розгорнути діяльність серед існуючих робітничих організацій, виступаючи за прийняття програми Національного руху меншості, проти існуючої тенденції до соціального миру і класового співробітництва і проти ілюзії мирного переходу від капіталізму до соціалізму.

3. Об'єднати робітників у повсякденній боротьбі проти капіталізму і безперервно висувати гасло єдиного робітничого фронту проти експлуататорів.

4. Підтримувати найтісніші відносини з Червоним інтернаціоналом профспілок і прагнути до єдності світового профспілкового руху» [2, 20; 3; 4].

Будь-яке відділення профспілок, районний комітет, комітет безробітних, профрада та інші робітничі організації могли приєднатись до НММ при умові визнання його принципів. Приймали робітників до цієї організації і в індивідуальному порядку, якщо вони сплачували вступний внесок. Для керівництва НММ на щорічних конференціях мав обиратися Виконком, куди повинні були входити представники від рухів меншості шахтарів, машинобудівників, транспортників (від кожного не менше трьох представників). Виконком планувалось збирати щомісячно, якщо дозволить наявність фінансових коштів. Він мусив призначати організаторів рухів меншості за галузями промисловості. Секретар НММ обирається Виконкомом і відповідальний перед ним за роботу організації, почесний скарбник і два ревізори — конференцією. Профспілки, відділення профспілок, які приєднались до НММ, мусили платити членські внески — 2 пенси на рік з кожної людини. Профради, районні комітети — 1 пенс на рік з 1 тисячі чоловік. Національні конференції НММ мали проводитись щорічно в останній тиждень серпня. На цих конференціях обираються делегати на конгреси Червоного Інтернаціоналу профспілок [2, 20—21].

5. На першій конференції Національного руху меншості до Виконкому були обрані: від машинобудівників — Г. Полліт, У. Ханнінгтон, У. Уард; від шахтарів — Н. Уоткінс, А. Хорнер, А. Бут; від транспортників — Д. Харді, У. Лоубер, Ф. Джонстон; від будівельників — Х. Джой, від інших груп — Ф. Сміт, Д. Логан, С. Елсбері, Д. Том, Т. Квелч. Скарбником обрали Д. Флетчера, ревізорами — Т. Страдвіка і Дж. Таннера. Почесним головою НММ став Т. Манн. Виконком обрав секретарем НММ Г. Полліта, секретарем з організаційних питань — Д. Харді. Виконком призначив також національних організаторів для рухів меншості за галузями промисловості; для шахтарів — Н. Уоткінса, машинобудівників — У. Ханнінгтона, транспортників — Д. Харді [2, 2; 3; 4].

Закінчуючи роботу, конференція, за пропозицією Т. Манна, прийняла привітання робітникам СРСР [2, 3].

І конференція НММ відіграла велику роль в об'єднанні усіх лівих сил в англійському робітничому русі. Всі резолюції, прийняті конференцією Національного руху меншості, стали програмою його дій. Постанова актуальних питань дозволила об'єднати в лавах НММ комуністів, членів Незалежної робітничої партії, синдикалістів, лейбористів, членів кооперативів і т. д. [8, 57].

Виконком НММ підкреслив, що цей рух не є організацією, яка конкурує з профспілками. З цією метою у членських квитках учасників НММ було записано: «Рух меншості не є сам по собі

спількою. Він складається з бойових членів існуючих профспілок, які об'єднались воедино в цьому русі для того, щоб зробити профспілки справді бойовими організаціями в класовій боротьбі» [11, 26].

Створення НММ викликало тривогу в офіційного керівництва профспілок і лейбористської партії, яке відразу спробувало дискредитувати цей рух. Так, «The Daily Herald», вміщуючи звіт про I конференцію НММ, особливо підкреслила, що основна мета НММ — повалення капіталізму, визволення робітників, встановлення соціалістичної республіки шляхом агітації і пропаганди принципів революційної класової боротьби [5]. Це була спроба налякати робітників загрозою революції. Цілком ясно, рішення, прийняті I конференцією НММ, дають підставу стверджувати, що на перше місце висувалась боротьба за найближчі економічні вимоги робітників, за створення виробничих профспілок з єдиним керівним центром для всієї країни. А повалення капіталізму і встановлення соціалістичної республіки було кінцевою метою НММ.

Ще далі пішли лідери Амстердамського інтернаціоналу. У спеціальній заяві про Національний рух меншості вони твердили, що створення НММ було інспіровано Червоним Інтернаціоналом профспілок, що цей крок є спробою розколоти англійський робітничий рух [6]. Червоний Інтернаціонал профспілок дійсно приділив велику увагу створенню НММ і виробленню його програми [9, 73—74], але, як відзначав Г. Полліт, «роль Червоного Інтернаціоналу профспілок зводилась лише до того, що він підкреслив необхідність об'єднати усіх по-бойовому настроєних робітників, які входять до різноманітних організацій, в одну організацію з тим, щоб згуртувати їх сили, не допустити розпорошення їх діяльності, що створило б загрозу повного розгрому профспілок внаслідок організованого наступу капіталу» [8, 59].

Виступи учасників конференції, її резолюції спростовують домисли про те, ніби НММ був спробою розколоти англійський робітничий рух. Навіть англійський лейбористський історик Родерік Мартін визнає, що за допомогою Національного руху меншості Компартія прагнула створити єдиний робітничий фронт [14, V—VI, 12].

Г. Полліт в 1928 р., відхиляючи звинувачення, висунуті на адресу НММ Генеральним секретарем Конгресу тред-юніонів Сітриним, писав: «Рух меншості являє собою закономірний розвиток старих рухів цехових старост і руху пильних. Без них і без набутого ними досвіду неможливо було б створити єдиний, охоплюючий усіх активних членів профспілок рух, яким є в наші дні Рух меншості» [8, 59].

Англійський історик-марксист Джеймс Кругман також вважає, що НММ було засновано для досягнення єдності дій англійських робітників у боротьбі проти наступу капіталу: «цілком

ясно, що НММ не було засновано в протилежність існуючим профспілкам. Навпаки, його метою було укріпити їх, відродити їх боездатність...» [13, 283].

І національна конференція, в основному, завершила процес організаційного оформлення Руху меншості. Рішення конференції досить переконливо свідчать, що НММ виник з метою боротьби за найближчі економічні вимоги робітників, за досягнення єдності дій в рядах англійського робітничого класу в боротьбі проти наступу капіталу. Втілюючи в життя ці рішення, НММ зумів пожвавити англійський робітничий рух. Внаслідок активної діяльності НММ було створено Англо-російський комітет єдності, робітники досягли перемоги в «Червону п'ятницю». Національний рух меншості значно вплинув на підготовку і хід загального страйку в травні 1926 року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Отчет Исполбюро IV Конгрессу Профинтерна. — В кн. Международное профдвижение за 1924—27 гг. М., 1928, 540 с.
2. Report of the National Minority Conference. Held August, 23 and 24, 1924, 24 p.
3. «The Workers' Weekly». August 29, 1924, p. 5.
4. «The Worker». August 30, 1924, p. 4.
5. «The Daily Herald», August 25, 1924, p. 6.
6. «The Daily Herald», September 9, 1924, p. 6.
7. Поллит Гарри. Краткая история Движения меньшинства. — В кн. Избранные статьи и речи (1919—1939). М., 1955, с. 41—55.
8. Поллит Гарри. Ответ Ситрину. — В кн. Избранные статьи и речи (1919—1939). М., 1955, с. 56—77.
9. Адибеков Г. М. Красный Интернационал профсоюзов. (Очерки истории Профинтерна). М., 1971, 178 с.
10. Аллисон Д. Конференция революционных меньшинств английских профсоюзов. — «Красный Интернационал профсоюзов», 1924, № 9—10, с. 13—16.
11. Гурович П. В. Всеобщая стачка в Англии 1926 г. М., 1956, 222 с.
12. Hannington Wall. Never on our knees. L., 1967, 368 p.
13. Klugmann James. History of the Communist Party of Great Britain. Vol I, L., 1968, 380 p.
14. Martin Roderik. Communism and the British Trade Unions (1924—1933). A Study of the National Minority Movement. Oxford, 1969, 210 p.

Пахомов В. Ф.

ДО ПИТАННЯ ПРО УТВОРЕННЯ УРЯДУ НАРОДНОГО ФРОНТУ В ЧІЛІ (1938 РІК)

Перемога Народного фронту в Чілі на президентських виборах 1938 р. була знаменною подією в чилійській історії. Вона завдала значного удару силам внутрішньої і зовнішньої реакції і перетворила Чілі в авангард демократії в країнах Латинської Америки. В Чілі був сформований уряд Народного фронту. Його діяльність в 1938—1941 роках стала яскравим і плідним періодом в історії країни. Як результат революційно-демократичного руху,

він повинен бути стати основною зброєю втілення в життя програми соціально-економічних і демократичних перетворень. Від його успішної діяльності залежала доля Народного фронту.

Автор даної статті¹ робить спробу розглянути проблему створення уряду Народного фронту, висвітлити деякі основні моменти його формування і вироблення його програми. Працюючи над нею, автор насамперед вивчив і частково використав рішення VII конгресу Комінтерну та виступи Г. Димитрова з проблеми створення уряду Народного фронту [2; 8], документи Компартії Чілі [3—6] і виступи її керівних діячів [10—16], а також міжнародного комуністичного руху [9], матеріали періодичної преси [28—37] та існуючу літературу [17—27].

Виникнення і діяльність уряду Народного фронту в Чілі були наслідком успішного втілення політики Народного фронту, проголошеної історичним VII конгресом Комінтерну. В рішеннях конгресу говорилось, що послідовна боротьба за демократію широких народних мас, об'єднаних у Народному фронті, може і повинна привести до таких перемог, коли реакційний уряд буде зметено і відкритється можливість створення уряду єдиного робітничого або антифашистського Народного фронту. Він має стати «органом співробітництва революційного авангарду пролетаріату», тобто Компартії, «з іншими антифашистськими партіями в інтересах всього трудового народу» [8, 433]. У всіх випадках, підкреслював Конгрес, народний уряд мусить взяти на себе «обов'язкове проведення рішучих заходів проти фашизму і реакції», підірвати могутність монополістичного капіталу і зміцнювати позиції робітничого класу та всіх трудящих [2, 21].

Комуністична партія Чілі гаряче підтримала ідею VII конгресу Комінтерну про створення народно-демократичного уряду. Генеральний секретар Компартії Карлос Контрерас Лабарка, який виступав на Конгресі з доповіддю, зазначав, що криза імперіалізму в Чілі і розвиток революційної боротьби мас «створюють сприятливі умови для формування міцного антиреакційного антиімперіалістичного національно-визвольного альянсу, з перспективою створення народного національно-визвольного уряду» [13, 16—17].

VII конгрес Комінтерну зобов'язав комуністів всіляко підтримувати уряд Народного фронту і брати найактивнішу участь у суспільно-політичних перетвореннях. Було визнано також, що за певних умов буде правильною і бажаною участь комуністів в органах влади, які не є пролетарською диктатурою, але борються проти реакції і фашизму [17, 408; 23, 212—213].

25 жовтня 1938 р. президентом країни був обраний кандидат Народного фронту радикал Педро Агірре Серда. Професор американської історії Гарвардського університету Кларенс Гарінг пізніше писав, що у жовтні 1938 р. в Чілі мала місце «мирна революція», коли так званий Народний фронт на президентських

¹ Стаття є продовженням попередньої нашої роботи [24].

виборах одержав перемогу над консервативною олігархією, яка монополізувала політичну владу в країні. «Це були перші вибори у Південній Америці, — зазначав Гарінг, — які принесли великий успіх соціалістам і комуністам, що входили до Народного фронту» [37].

В період між виборами нового президента і фактичною передачею йому державної влади, що відбувалася, як правило, через два місяці після обрання, боротьба між прогресивними силами і реакцією ще більше загострилася. Реакція намагалася за будь-яку ціну знищити наслідки перемоги Народного фронту. Реакційні кола на чолі з Густавом Россом, що зазнав поразки, вимагали анулювання виборів як «неправильних і незаконних» [28; 25, 123]. Політбюро Компартії Чілі звернулося до народу з відозвою, нагадуючи про важливість завойованої перемоги і життєву необхідність захисту її від підступів реакції [25, 123]. Виконком Народного фронту також опублікував заяву, де вказував на серйозність становища в країні, і від імені всіх організацій, які входили до Народного фронту, рішуче протестував проти підлих маневрів реакції. Спираючись на якнайширшу підтримку мас, Народний фронт ухвалив створити Генеральний штаб народу, оголосивши, що в момент озброєних бійців на захист конституції та демократії. Агірре Серду підтримала і армія [28; 25, 123]. Головнокомандуючий чілійської армії заявив, що перемога Педро Агірре Серди була абсолютно законною і виражала волю нації [26, 405]. Реакційні сили, таким чином, зазнали поразки. Росс змушений був відмовитися від своїх домагань і покинути країну. 14 грудня конгрес підтвердив дані голосування і оголосив Агірре Серду обраним на пост президента [20, 341].

24 грудня 1938 р. відбулася урочиста передача влади новообраному президентові. Цей день став величезним народним святом не тільки для Чілі, але й для інших латино-американських країн. В урочистій передачі влади брали участь делегації багатьох країн Латинської Америки та спеціальна делегація героїчного іспанського народу [25, 124].

Напередодні цієї знаменної події, 23 грудня, Агірре Серда сформував уряд Народного фронту. До його складу увійшли 6 радикалів, 3 соціалісти, 2 демократи і 1 представник «Соціалістичного Союзу». За своїм складом це був буржуазно-демократичний уряд, очолюваний радикалами і створений за бажанням народу на основі вимог програми Народного фронту [16, 85; 19, 134—135; 20, 342]. «В Чілі, — говорив пізніше Педро Агірре Серда, — був створений республіканський народно-демократичний уряд, що закликав скасувати пригноблення нижчих шарів вищими» [36]. Іншими словами, уряд Народного фронту повинен був відбивати інтереси дрібної та середньої чілійської буржуазії, а також робітників і селян. Посол США в Чілі 1939—1945 років Клауде Боверс, характеризуючи голову уряду Агірре Серду, пи-

сав, що «він був переконаним і активним демократом, захисником конституції та прав особистості, виразником інтересів середнього класу» [27, 346].

Під час формування уряду практично постало питання про участь у ньому комуністів. Ще до виборів Компартія заявила, що комуністи «готові ввійти до уряду, якщо конкретні вимоги дозволять це зробити» [5, 44]. Однак після виборів вона відхилила пропозицію Агірре Серди, який пропонував комуністам таку участь, мотивуючи відмову тим, що національне і міжнародне становище не давало достатніх підстав для неї» [6].

Як відомо, втілення основної ідеї Народного фронту, яка полягає в органічному об'єднанні боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, передбачала повне використання усіх можливостей, які існують у буржуазно-демократичній країні. VII конгрес Комінтерну заявив про можливість і готовність комуністів взяти участь у такому уряді, про що говорилось вище. Однак на практиці Компартії, як правило, не ввійшли до урядів Народного фронту. Це пояснюється тим, що в складних умовах 30-х років, коли, як зазначає Є. А. Амбарцумов, усе ще зберігалось недовір'я до міністеріалізму, що ототожнювався з «казусом Мільєрана», і виходить, із проявом опортунізму, Комуністичні партії не завжди чітко і правильно могли визначити своє ставлення до тієї чи іншої форми боротьби. «Така обстановка, — пише Є. А. Амбарцумов, — відіграла свою роль у тому, що, наприклад, французькі комуністи так і не ввійшли до уряду Народного фронту, хоча основні передумови для цього були наявні» [18, 111].

Слід зазначити, що Комуністична партія Чілі відразу ж оголосила про свою вірність урядові Народного фронту [6] і підтримувала цей уряд на всіх етапах його діяльності. «Проводячи лінію VII конгресу Комінтерну, — говорив на Міжнародній зустрічі, присвяченій 30-річчю VII конгресу Комінтерну, член ЦК партії Хорхе Монтез, — Компартія Чілі найактивніше допомагала йому, критикуючи недоробки і прагнучи сприяти виконанню програми уряду шляхом енергійної мобілізації мас» [12, 125]. Прогресивні сили вбачали в ньому могутнє політичне знаряддя для здійснення в країні назрілих соціально-економічних змін. Гарантія цих змін тепер у значній мірі залежала від міцності і життєздатності уряду нового типу.

Програма діяльності уряду Чілі майже цілком відбивала загальну програму Народного фронту, яка була вироблена ще задовго до перемоги і становила його виробничу платформу [14, 19—20; 35; 30, 58—60].

В галузі внутрішньої політики програма обіцяла збереження і захист демократичного режиму, індивідуальних політичних, соціальних та релігійних переконань, знищення репресивних законів [30, 58].

У галузі економіки передбачався розвиток національного виробництва, зокрема впровадження таких вирішальних заходів,

як створення селітрового картелю, введення законодавства про іноземні підприємства, метою якого були захист національних промисловців та інтересів держави, а також ліквідація крупних монополій. Однак ліквідації поміщицького землеволодіння та експропріації великих іноземних підприємств програма не висувала. Уряд мав поліпшити також використання громадських капіталів в інтересах національного прогресу, провести аграрну реформу, допомогти дрібним і середнім землевласникам, налагодити грошовий обіг, переглянути платежі по іноземних позиках та ін. [30, 58—59].

У галузі соціально-культурних перетворень передбачалося упорядкувати і справедливо розподілити прибутки, підвищити зарплату робітникам і службовцям, вдосконалити соціальне і трудове законодавство, забезпечити право на працю, поліпшити умови праці, ліквідувати безробіття, привести житлове будівництво, поліпшити медичне та культурне обслуговування населення. Істотні зміни мали статися у системі навчання, зокрема розширення шкільної освіти, навчання дорослих, будівництво шкіл, створення робітничих інститутів, стипендії школярам і студентам [30, 59—60].

У зовнішній політиці та міжнародних відносинах програма проголошувала захист миру в Латинській Америці і політику поважання незалежності інших націй. У ній відбивалось також піклування про національну безпеку і зміцнення збройних сил з метою захисту суверенітету країни [30, 60].

Отже, програма діяльності нового уряду відповідала корінним інтересам широких народних мас і відкривала шляхи для швидкого розвитку країни. Основні положення програми не виходили за межі буржуазно-демократичних перетворень, а виконання їх визначалося діячами Комуністичної партії та лідерами союзних з нею партій як буржуазно-демократична революція, здійснювана мирним шляхом силами Народного фронту [3, 30; 16, 96; 14, 11—12, 18, 84]. Так само оцінюють цю програму і сучасні радянські дослідники [19, 135; 20, 343; 21, 105].

Незважаючи на обмеженість, програма Народного уряду мала явно революційну спрямованість. Успішне впровадження її в життя мало захитати підвалини капіталізму в Чилі, тому новий уряд відразу ж після приходу до влади зустрів шалений опір реакції [15, 95].

Під тиском поміщицької олігархії і фінансової буржуазії, які саботували здійснення програми, а також при підтримці консерваторів і лібералів праві радикали та інші буржуазні елементи, що «ввійшли до уряду на плечах народу» поступово відмовилися від її виконання [4, 292; 16, 87—88; 14, 10, 21; 30, 5; 31, 9; 32, 1, 16; 33, 45]. Це повністю влаштувало правих соціалістів і троцькістів, які більше займалися антикомуністичною пропагандою і боротьбою з комуністами, ніж виконанням своїх обов'язків перед народом [3, 27; 14, 10—11; 26, 33; 34; 29, 5; 31, 9—10, 34,

57; 32, 1, 16]. Серйозну помилку припустила і Компартія Чілі, яка на той час втратила незалежну лінію, самоусунулася від боротьби, не вважаючи за потрібне «створювати труднощі демократичному режимові» [14, 10—11, 18, 22—23; 32, 18].

Наприкінці 1940 — на початку 1941 років Народному фронтові загрожує розкол. Захистити Народний фронт і його уряд — значило зберегти можливість незалежного і демократичного розвитку країни. Це завдання стало головним для чілійських комуністів та їх союзників. На жаль, Народний фронт Чілі у березні — квітні 1941 р. все ж таки розпався. Важке становище склалося і в самому уряді, який втратив право називатися урядом Народного фронту. Наприкінці листопада 1941 р. несподівано вмер Педро Агірре Серда.

Обмежуючи виклад статті фактом створення прогресивного уряду в Чілі напереродні другої світової війни, треба відзначити його велике історичне значення. Прихід до влади уряду Народного фронту зірвав наміри реакції встановити в Чілі військово-фашистську диктатуру. Дещо поліпшилося соціально-економічне становище народних мас, були відновлені демократичні свободи і громадянські права [16, 85, 87; 17, 454; 22, 287; 23, 315; 14, 10, 19, 39]. Ніколи раніше в країні не було такої широкої свободи і такого міцного уряду, який користувався підтримкою народу [16, 85]. Відзначаючи історичні заслуги цього уряду, У. Фостер писав: «Чілі виявилася в Західній півкулі першою країною, де до влади прийшов уряд Народного фронту. Безперечно, у вирішальні передвоєнні роки цей демократичний уряд врятував Чілі від фашизму» [9, 581—582].

Досвід боротьби за народний уряд в Чілі становить певну теоретичну й практичну цінність. Стратегія і тактика Компартії Чілі та й інших країн Латинської Америки нині багато в чому ґрунтується саме на цьому досвіді. Створення в Чілі уряду Сальвадора Альєнде внаслідок історичної перемоги блоку Народної єдності на президентських виборах 4 вересня 1970 р. — краще свідчення цього. Тут вперше в історії латино-американських країн переможцем на пост президента вийшов кандидат революційно-демократичних сил, основу яких становить робітничий клас на чолі з комуністичною і соціалістичною партіями. Новий уряд Чілі успішно провадить в життя оголошену програму глибоких соціально-економічних перетворень. «Вперше за всю історію континенту, — говориться у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду КПРС, — народ конституційним шляхом добився створення такого уряду, якого він поважає і якому довіряє. Це викликало лють внутрішньої реакції й імперіалізму янки, що намагаються позбавити чілійський народ його завоювань» [1, 21—22].

Досвід боротьби Комуністичної партії Чілі набуває, таким чином, великого міжнародного значення. Генеральний секретар ЦК Компартії Чілі Луїс Корвалан, виступаючи на XXIV з'їзді

КПРС, підкреслив, що «в цьому досвіді є дещо наглядним для всіх: для перемоги, яким би шляхом не йти, конче необхідна єдність в боротьбі робітничого класу, всіх революціонерів, всіх народних сил» [11].

ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971, 360 с.
2. Резолюції VII Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала. М., 1935, 47 с.
3. X съезд Коммунистической партии Чили. М., 1957, 184 с.
4. Программные документы коммунистических и рабочих партий стран Америки. М., 1962, 336 с.
5. X Congreso del Partido Comunista, Santiago de Chile, 1938, 280 с. (VII Конгресс согласно нумерации съездов, принятой Компартией Чили с 1956 г.).
6. Declaración del Buró Político del C. C. del Partido Comunista. — «El Frente Popular», 10 de diciembre de 1938.
7. Programa básico del Crobierno de la Unidad Popular. Santiago de Chile, 1970, 32 с.
8. Димитров Г. Избранные произведения. т. I. (1920—1937 гг.). М., 1957, 527 с.
9. Фостер У. Очерк политической истории Америки, изд. 2-е, М., 1955, 919 с.
10. Лаферте Э. Жизнь коммуниста. Страницы автобиографии. М., 1961, 320 с.
11. Корвалан Л. Речь на XXIV съезде КПСС (3 апреля 1971 г.). — «Правда», 4 апреля 1971 г.
12. Монтес Х. Речь на международной встрече, посвященной 30-летию VII конгресса Коминтерна (Прага, 21—23 октября 1965 г.). — 30-летие VII Конгресса Коминтерна. Прага, «Мир и социализм», 1966.
13. Cohtreras Labarca C. El informe ante el VII Congreso de la Internacional Comunista (30 de agosto de 1935). Santiago de Chile, 1935, 17 с.
14. Gonzalez G. Díaz. La lucha por la formación del Partido Comunista de Chile. Santiago de Chile, 1968, 104 с.
15. Uega Díaz J. Años de lucha, Eropéyas y héroes del pueblo. Santiago de Chile, 1962, 156 с.
16. Путь революционера. Жизнь и деятельность чилийского коммуниста Рикардо Фонсека (1906—1949). М., 1955, 158 с.
17. Коммунистический интернационал. (Краткий исторический очерк). М., 1969, 600 с.
18. Амбарцумов Е. А. Исторический опыт Народного фронта и современность. — «Коммунист», 1967, № 7, с. 103—113.
19. Гаранин Ф. А. Историография Народного фронта в Чили. — «Новая и новейшая история», 1967, № 1, с. 134—141.
20. Гаранин Ф. А. Движение Народного фронта (1934—1941). — Очерки истории Чили, М., «Наука», 1967, с. 318—362.
21. Гуськов А. В. Борьба рабочего класса Чили за единство антиимпериалистических сил в 1934—1939 гг. Создание и победа Народного фронта. — Ученые записки Ивановского пединститута», 1967, № 43, с. 63—105.
22. Кривогуз И. М., Молчанов Ю. Л. Ленин и борьба за единство рабочего движения. Л., «Наука», 1969, 493 с.
23. Лейбзон Б. М., Шириня К. К. Поворот в политике Коминтерна. М., 1965, 374 с.
24. Пахомов В. Ф. Победа Народного фронта в Чили (1938 рік). — «Вісник Харківського університету», 1971, № 62, с. 45—56.
25. Рабинович З. Победа Народного фронта в Чили. — «Мировое хозяйство и мировая политика», 1939, с. 114—125.
26. Olavarría Bravo A. Chile entre dos Alessandri, т. I. Santiago de Chile, 1962, 568 с.

27. Bowers C. Misión en Chile. (1939—1953). Santiago de Chile, 1959.
28. «Правда», 5 декабря 1938 г.
29. «Principios», enero de 1940, № 2.
30. «Principios», febrero de 1940, № 3.
31. «Principios», marzo de 1940, № 4.
32. «Principios», julio de 1940, № 1.
33. «Principios», agosto de 1940, № 2.
34. «El Frente Popular», 20—21 de febrero de 1940.
35. «La Hora», 17 de enero de 1941.
36. «La Hora», 24 de enero de 1941.
37. «El Mercurio» (Santiago), 21 de mayo de 1939.

Голубкін Ю. О.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ МАРТИНА ЛЮТЕРА В 1521—1526 РОКАХ

Вчення та діяльність ідеолога німецької Реформації, основоположника протестантизму Мартіна Лютера протягом століть вивчались переважно з конфесіональних позицій. Точка зору М. Карєєва про те, що «Лютер, монах, який відійшов від світу... стояв осторонь від політичних і суспільних питань свого часу» [12, 146], — характерна для більшості дворянських і буржуазних істориків. Ті ж нечисленні представники домарксистської історіографії, котрі виходили у своїх дослідженнях за рамки теології, оцінюючи вчення та діяльність реформатора, керувалися, як правило, корисливими, класовими інтересами. Соціальний зміст вчення Лютера неодноразово фальсифікували, перекручували ідеологи пануючих класів, використовуючи це вчення для обгрунтування найреакційніших теорій [див. про це 15, 28, 29].

Марксистська історіографія, прагнучи показати справжню роль Лютера в німецькій історії, відмежувалась від властивого дослідникам минулого чисто конфесіонального підходу до вивчення цієї постаті. Марксистська історіографія вбачає історичне значення Лютера в тому, що його виступ проти папської церкви був початком ранньобуржуазної революції в Німеччині, що він згуртував на деякий час всі класи і прошарки німецького суспільства у боротьбі за зовні вільну, всередині централізовану німецьку державу [27, 1172]. І хоча в галузі лютерознавства досягнуті значні успіхи, нині навряд чи можна говорити про вичерпне розв'язання вказаної проблеми.

У 1965 р. відомий історик Німецької Демократичної Республіки Макс Штейнметц висунув тезу про те, що «прогресивне значення Лютера... полягає не в його вченні... а в практичній боротьбі проти паразитичної суті римської церкви [25, 92].

Мабуть, поділяючи цю думку, більшість дослідників-марксистів зосередили увагу на вивченні діяльності Лютера в ранньобуржуазній революції, розглядаючи досить поверхово питання його ідейного розвитку. Спеціальним вивченням суспільно-полі-

тичних поглядів Лютера історики СРСР і НДР майже не займалися [13; 24; 21; 22]. Внаслідок цього в літературі склалася схематична характеристика світогляду Лютера, яка не ґрунтується на джерелах. Реформатора обвинувачують у відсутності уявлень, котрих він не міг мати, або критикують за те, що він у XVI ст. не прагнув до постановки завдань, які назріли тільки у XIX—XX століттях.

Ми прагнули розглянути у даній статті суспільно-політичні погляди Лютера саме в той період, коли, на думку багатьох дослідників, відбулось раптове перетворення Лютера з революціонера в «князівського холопа» [20, 50; 15, 13; 23, 109].

Насамперед слід зауважити, що немає ніяких підстав для твердження про різку зміну в соціально-політичних поглядах реформатора, про крутий поворот його в бік реакції у цей період. Такі твердження з'являються, на нашу думку, через те, що автори, по-перше, не беруть до уваги ідейного розвитку Лютера до 1517 р. і, по-друге, не проводять чіткої межі між суб'єктивними прагненнями Лютера і його об'єктивним впливом на суспільний рух в Німеччині першої половини XVI століття.

Безумовно, Реформація, очолена Лютером, сприяла широкому розповсюдженню і подальшій радикалізації революційного руху в Німеччині. Всі керівники радикальних напрямків німецької Реформації відчули на собі вплив ідей Лютера. Та й найширші верстви німецького суспільства, тільки відвідавши школу Лютера, змогли сприйняти проповіді Томаса Мюнцера. Запальний голос Лютера мав прозвучати раніше, ніж підніметься меч Мюнцера.

Твори Мартіна Лютера були дуже розповсюджені в Німеччині. Його праця «До християнського дворянства німецької нації» за два роки витримала 13 видань. Трактат «Про свободу християнина» протягом 1520—1525 років виходив 19 раз. За 1522—1546 роки з'явилось 430 видань Біблії в лютерівському перекладі [26, 30].

Про популярність творів Лютера красномовно свідчить його запеклий ворог католик Іоганн Кохлей: «Новий Завіт Лютера був розмножений власниками типографій... Кравці і шевці, а також жінки та інші обмежені ідіоти так сприйняли це нове лютерівське Євангеліє, що читають його з великою жадобою, як джерело будь-якої правди. Деякі носять його за пазухою і вивчили його напам'ять» [2, 122].

Багато сучасників Лютера з його закликів до жорстокої боротьби проти папського Риму робили висновки про необхідність боротьби і з світським феодалізмом. У 1520 р. католицький письменник Томас Мурнер обвинувачував Лютера в тому, що він ніби закликає всі верстви німецької нації «до громадянського заколоту і руйнування власної батьківщини», настроює «батька проти своєї дитини, брата проти брата, підданого проти його влади», твердить, що «ні король, ні імператор, ні єпископ не повинні від-

різнятися від циркульника чи пастуха» [11, 3]. Подібну думку про вплив учення Лютера висловлював і герцог Георг Саксонський [16, 189]. Доктор Екк категорично твердив, що Селянська війна є «Fructus germinis Lutheri» [18, 76].

Виступаючи проти такого розуміння його вчення, Мартін Лютер у 1526 р. писав: «Я майже можу себе прославити за те, що з часу апостолів світський меч і влада не були так ясно описані і чудово возвеличені, як у мене» [8, 248]. Сподвижник і біограф Лютера Ф. Меланхтон також заперечував проти того, що Лютер у ранній період своєї реформаторської діяльності прагнув дати народу вчення, керуючись яким він міг «змінити владу і цим піднести себе або інших людей» [10, 19].

І дійсно, ставлення Лютера до соціально-політичних питань уже в самому зародку не відрізнялось особливим радикалізмом. Ще в 1510 р., під час так званого «tollen Jahres» в Ерфурті М. Лютер різко виступив проти революційного руху горожан. У програмному творі Лютера 1515—1516 рр. «Лекції про послання до римлян» досить ясно виражена ідея визнання існуючої держави, заповідь покірності щодо влади і рішуче відкидається будь-яка спроба перетворення суспільних відносин [3]. Та й сама лютерівська Реформація, спрямована проти римської папської церкви — «великого інтернаціонального центру феодальної системи», — обмежувалась лише частковими реформами, прагненням до «поліпшення християнського стану» і ніколи не брала під сумнів феодальну державу і феодальний лад в цілому.

Таким чином, суб'єктивні прагнення Лютера розходились з об'єктивним впливом його вчення і діяльності на широкі кола німецького суспільства. Виражаючи інтереси поміркованого бюргерства, Лютер міг залишатися в центрі руху лише доти, доки він переслідував здебільшого національне завдання — звільнення від економічних і політичних домагань папського Риму і доки соціальні вимоги мали загальний характер. Коли ж серед цих загальних вимог стали відчуватись конкретні прагнення окремих класів і партій і соціальні завдання ранньобуржуазної революції висунулись на перший план, бюргерство і його ідеолог Лютер виявились нездатними, та, по суті, й не могли ще очолити боротьбу проти феодалізму в цілому. Зовсім недвозначно вони оголосили, що є прибічниками «прогресу в рамках закону». Отже, не Лютер різко змінив своє вчення після 1521 року, змінився сам характер суспільного руху. Говорячи про позицію реформатора після 1520 р., Ф. Енгельс дозуміє її як «поворот або вірніше... більш точне визначення напрямку Лютера» [1, 348].

Це уточнення напрямку Лютера відбувалося в 1521—1524 роках, коли єдиний національний антиримський рух став розпадатись на чотири релігійно-політичні табори, кожен з яких переслідував свої власні інтереси. Першим кроком Лютера на цьому шляху було рішуче відмежування від радикального бюргерського напрямку Реформації, очолюваного Карлштадтом. «Хто читав

ї вірно зрозумів моє вчення, той не вчинить заколоту. Я не вчив цього», — писав М. Лютер у грудні 1921 р. в роботі з примітною назвою «Переконаливе умовляння до всіх християн відректися заколоту і обурення» [4, 50].

Зрозуміло, Лютер несхвально відгукнувся і на рицарське повстання 1522—1523 років. У творі «Про світську владу. В якій мірі їй слід підкорятися» [5], написаному в цей час, він виклав основи свого вчення про два царства (окремі елементи цього вчення є в «Лекції про послання до римлян» 1515—1516 років). Остаточного оформлення вчення Лютера про два царства набуває в роботі 1526 р. «Чи можуть воїни також відноситись до верстви блаженних» [8].

Чітким формулюванням цього вчення Лютер поклав кінець сумнівам і кривотлумаченням навколо його попередніх уривчастих висловлювань щодо соціально-політичних відносин. Це вчення стало основою для всієї наступної політичної діяльності реформатора.

Учення Лютера про два царства ґрунтується на середньовічному, що бере свій початок від Августина, положенні про гріховність людського роду. Лютер був глибоко переконаний, що через гріхопадіння Адама світ зіпсований остаточно і безповоротно. «Весь світ злий, і серед тисячі навряд чи знайдеш одного справжнього християнина» [5, 251].

Але разом з тим Лютер, людина XVI ст., зумів у багатьох випадках вийти за рамки середньовічного мислення. Якщо ідеологи католицизму з положення про гріховність роду людського робили висновок про необхідність підкорення всього життя людини і суспільства церкві, то Лютер різко розмежовував ці дві сфери: релігійну і світську. «Християнство існувало для нього тільки в вірі, а не в галузі права, моралі і держави», — писав Л. Фейєрбах [14, 389].

Згідно з ученням Лютера одні люди відносяться до божого царства, інші — до світського. Боже царство — це всі, хто «справді повірив у Христа і належить йому» [5, 251]. «До світського царства відносяться всі ті, хто не є християнами» [5, 251]. Кожне з цих двох царств має свою мету і завдання, свою сферу права, своє власне правління. Християнський світ не створює зовні видимої держави. У божому царстві править Христос «з допомогою слова... завдяки якому люди мають стати благочестивими і виправданими і досягнуть вічного життя» [8, 253]. Якби весь світ складався із справжніх християн, то «не потрібно було б ні князів, ні королів, ні панів, ні мечів, ні закону» [5, 249—250]. Але через те, що у всі часи християн було найменше і жили вони серед нехристиян, то в центрі світського царства — закон. Символом цього царства, на думку Лютера, є «не кущ рози і не квітка кохання, а меч» [7, 303]. Безпосереднє завдання такого царства Лютер вбачав у збереженні миру і порядку серед людей. До того ж реформатор вважав, що в світському царстві мають турбу-

ватися про спорудження шкіл, бібліотек, про загальну освіту, допомогу вдовам і сиротам, про ліквідацію неробства, жебрацтва, п'янства та ін. [6]. Для здійснення цих завдань бог і встановив на землі владу (Obrigkeit). Який же зміст вкладав Лютер у поняття «Obrigkeit»? Мабуть, не можна погодитись з думкою західнонімецького дослідника Г. Р. Герстенкорна, що «Obrigkeit» у Лютера — не абстраговані від індивідуума інститути, а окремі особи, котрі здійснюють панування і управління» [19, 86]. Лютер стверджував: «Не можна ні піднести одну окрему особу проти суспільства, ні суспільству дати змогу діяти самостійно» [8, 247]. Він підкреслював різку відмінність між «такими різними речами, як служба і особа (Amt und Person) або справа і виконавець (Werk und Täter)» [8, 247]. Реформатор писав, що «служба і справа можуть бути хорошими і справедливими самі собою, але злі і несправедливі через те, що особа або виконавець не є ні добрим, ні справедливим» [8, 247].

Спираючись на те, що інститути влади нібито створені богом, Лютер вважав їх «справедливим і корисним устроєм» [8, 253]. Для прославлення їх він не скупився на нудотно-солодкі вирази. Але освячуючи релігійним авторитетом самі інститути влади, Лютер одночасно ставив досить високі вимоги до осіб, які здійснюють функції управління. На його думку, ці особи мусять піклуватися насамперед не про свої корисливі феодальні інтереси, а про інтереси своїх підданих. «Хай відмовиться князь у серці своєму від насолоди владою, — закликав реформатор, — хай звернеться він до потреб своїх підданих, діючи так, нібито це його власні потреби» [5, 273].

Чим же має керуватися службова особа при виконанні своїх обов'язків? Відокремивши небо від землі, боже царство від світського, Лютер дійшов надзвичайно важливого висновку про необхідність звільнення держави від догматичних розпоряджень церкви. Відповідно до вчення М. Лютера світське життя людини ґрунтується на принципах природного права. Разом з тим Лютер вважав, що абстрактне право не слід зводити в абсолют. Закон не повинен прикривати всю складність і суперечливість реальних людських відносин. Розум, вигнаний реформатором з божого царства, з релігійного життя людини, бо його не можна примирити з вірою, мусив, на думку Лютера, стати панівним у галузі людських відносин. «Князь, — говорив реформатор, — має весь час керувати законом, а вищим законом хай буде розум» [5, 272].

Секуляризувавши все світське життя людини, Лютер поряд з цим наполегливо проводить думку про невтручання держави в питання віри. «Справою совісті кожного, — писав він, — є те, як він вірить чи не вірить. Світська влада не повинна нікому ставати на перешкоді» [5, 264]. На випадок втручання влади в релігійне життя людини Лютер визнавав справедливим право опору з боку підданих [5, 267]. Однак цей опір мав бути пасивним: «Ми повинні терпіти безправ'я. І якщо князь чи пан не хоче

приймати Євангеліє, слід піти в інше князівство, де воно пропо-
відується» [8, 258].

Розмежовуючи інститути влади і виконавців, висуюючи до останніх досить високі вимоги, Лютер прекрасно розумів, що вони дуже далекі від зображеного ним ідеалу. У своїх творах він неодноразово називав князів «підмайстрами диявола», «палличниками і катами господа», «негідниками», «п'яницями», «блазнями».

Між тим в історіографії стало своєрідною традицією обвинувачувати Лютера в низькопоклонстві і схильні перед німецькими князями. На наш погляд, Лютер не заслуговує цих обвинувачень. На службі ж у князівської влади він перебував з 1508 р., тобто з того часу, коли став викладачем моральної філософії у заснованому Фрідріхом Мудрим Віттенберзькому університеті. Восени 1512 р. Фрідріх Мудрий погодився взяти на себе витрати, пов'язані з присудженням Лютеру ступеня доктора теології, при умові, що останній до кінця своїх днів залишиться викладачем Віттенберзького університету [30, 62]. Але цей контракт з князівською владою мав значення лише для однієї особи — професора Мартіна Лютера. Союз же реформатора Лютера з князівською владою для проведення Реформації відбився на всьому суспільному русі в Німеччині першої половини XVI століття. А такий союз, на наш погляд, чітко позначився тільки після поразки Великої Селянської війни. З 1525 року реформатор починає поступово відходити від своїх попередніх вимог встановлення демократичної церковної общини і схилитися до визнання за князями єпископських прав.

31 жовтня 1525 р. Лютер написав листа до курфюрста Іоганна, в якому просив дозволу на проведення в Саксонії перевірки церков (Visitation). У цьому листі була думка про те, що кошти для утримання священників і шкіл князь має одержувати шляхом конфіскації церковного майна [9, 594—596]. Поступово Лютер приходив і до визнання права євангелійських князів повставати проти імператора. Цього реформатор дійшов завдяки наступові католицької реакції, очоленої імператором і католицькими князями.

Однак незважаючи на хитання самого Лютера в його відносинах з німецькими князями, незважаючи на те, що він до останніх днів свого життя твердив: земельний князь є тільки «єпископом по необхідності» [див. 21, 38], його вчення і діяльність після 1525 р. використали князі для секуляризації церковного майна, упорядкування церковної організації, присвоєння собі права вирішального голосу в питаннях культу і догми.

Розглянувши суспільно-політичні погляди Мартіна Лютера в 1521—1526 роках, бачимо, що немає ніяких підстав говорити про раптове перетворення реформатора в «ренегата», «крайнього реакціонера», «боязливого зрадника німецької нації» [20, 53, 61].

1521—1524 роки можна назвати періодом уточнення соціально-політичної позиції Лютера. В цей час Лютер, який ніколи не прагнув до корінної зміни суспільного ладу, рішуче відкидає будь-які спроби революційного перетворення дійсності і чіткіше обґрунтовує висунуті ним ще в 1515—1516 роках заповідь непротивлення злу насильством та ідею цілковитого підкорення існуючій владі.

Він прагне створити ідеальну модель «справедливої феодальної держави, очоленої мудрою владою, яка в своїх діях керується розумом і постійно піклується про благо своїх підданих. Щоб зберегти свободу в релігійному житті віруючих, Лютер відстоює невтручання держави у питання віри.

Поворот Лютера до союзу з князями вирішила поразка Великої Селянської війни в 1524—1525 роках. Після того як революційний рух було потоплено в крові повсталих, організація демократичної общини віруючих стає неможливою. Єдиною реальною політичною силою, яка могла б продовжити справу Реформації, залишається тільки територіальна князівська влада. І коли в більшості західноєвропейських країн буржуазія, що народжувалася, після першого періоду боротьби за зміцнення свого політичного і соціального становища усвідомила необхідність союзу з сильною королівською владою, то в Німеччині, де такої влади не існувало, бюргерство і його ідеолог Лютер прийшли до союзу з територіальною князівською владою, «представницею централізації в самій роздробленості».

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К і Енгельс Ф. Твори, т. 7, 669 с.
2. Johann Cochlaeus. Johann Cochlaeus Bericht über der Wirkung der Bibelübersetzung Martin Luthers. — «Die Reformation in Deutschland», Wittenberg, 1967, s. 121—123.
3. Luther Martin. Vorlesung über den Römerbrief 1515—1516. Bd. 1—2, Weimar, 1960, 234 s.
4. Luther Martin. Eine treue Yermahnung zu allen Christen, sich zu hüten vor Aufruhr und Empörung. Dr. Martin Luthers sämtliche Werke, Bd. 22, Erlangen, 1833, s. 35—67.
5. Luther Martin. Von weltlicher Oberkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei. Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe, Bd. XI, Weimar, 1900, s. 241—284.
6. Luther Martin. An die Ratsherren aller Städte deutschen Landes, daß sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen. E. A., Bd. 22, 1833.
7. Luther Martin. Ein Sendbrief von dem harten Büchlein wider die Bauern E. A., Bd. 24, 1830, s. 64—98.
8. Luther Martin. Ob Kriegsleute auch in seligem Stande sein können. E. A., Bd. 22, 1833. s. 231—265.
9. Luther Martin. Luther an Kurfürst Johann. 31 Oktober 1525, W. A., Briefwechsel, Bd. 3, s. 593—597.
10. Melancthon Philipp. Vita Lutheri. Vonm dem Leben und Sterben des Ehrwürdigen herrn D. Martini Lutheri... Wittenbergae, 1555, 136 s.
11. Murner Th. An den großmächtigsten und durchlautigsten Adel deutscher Nation. Halle (Saale), 1968, 126 s.

12. Кареев Н. История Западной Европы в новое время, т. I. СПб, 1898.
13. Смирин М. М. Лютер и общественное движение в Германии в эпоху Реформации. — «Вопросы научного атеизма», вып. 5. М., 1968, с. 109—137.
14. Фейербах Л. Сущность христианства. М., 414 с.
15. Штерн Л. Идеологическая и политическая роль Реформации в прошлом и настоящем. — «Ежегодник германской истории», М., 1969, с. 11—28.
16. Becker H. Herzog Georg von Sachsen als kirchlicher und theologischer Schriftsteller. — «Archiv für Reformationsgeschichte», 24 Jg. Leipzig, 1927, N 3, s. 118—139.
17. Boehmer H. Der Junge Luther. Leipzig, 1955, 364 s.
18. Brendler G. Reformation und Fortschritt. — «450 Jahre Reformation», Berlin, 1967, s. 48—81.
19. Gerstenkorn H. R. Weltlich Regiment zwischen Gottesreich und Teufelsmacht. Die staats-theoretische Auffassungen Martin Luther und ihre politische Bedeutung, Bonn, 1956, 285 s.
20. Fabiunke G. Martin Luther als Nationalökonom, Berlin, 1963, 285 s.
21. Fesser G. Luthers Stellung zur Obrigkeit, vornehmlich im Zeitraum von 1522 bis 1532. — «450 Jahre Reformation», Berlin, 1967, s. 146—157.
22. Fesser G. Zur Staatsauffassung Martin Luthers. — «Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität—Jena», — Gesellsch. und Sprachwiss. Reihe, Jg. 16, 1967, H. 1, s. 35—43.
23. Kamnitzer H. Zur Vorgeschichte des deutschen Bauernkrieges, Berlin, 1953, 143 s.
24. Smirin M. M. Über den Charakter der lutherischen Konzeption zweier Ordnungen und zweier Rechtssphären. — «Weltwirkung der Reformation», Bd. 1, Berlin, 1969, s. 57—72.
25. Steinmetz M. Deutschland von 1476 bis 1648, Berlin, 1965, 275 s.
26. Steinmetz M. Weltwirkung der Reformation. — «Weltwirkung der Reformation», Bd. 1, Berlin, 1969, s. 25—64.
27. Steinmetz M. Die Entstehung der marxistischen Auffassung von Reformation und Bauernkrieg als frühbürgerliche Revolution, — «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1967, H. 7, s. 1171—1192.
28. Vollstedt H. Die Darstellung der Reformation und der Gegenreformation in deutschen Schulgeschichtsbüchern des 19 und 20 Jahrhundert. Inaugural — Dissertation, Düsseldorf, 1964, 240 s.
29. Wirth G. Imperialistische Reformationsdeutung 1917 und 1967. — «Weltwirkung der Reformation», Bd. 2, Berlin, 1969, s. 307—318.
30. Zschäbitz G. Martin Luther. Grösse und Grenze. Berlin, 1967, 220 s.

Кириченко В. П.

ВОЕННОСТРАТЕГІЧНА ЕКСПАНСІЯ США В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939—1945 РОКІВ

У період другої світової війни США, прикриваючись необхідністю організації захисту американського континенту від можливої фашистської агресії, здійснювали широку воєнностратегічну експансію в країни Латинської Америки, переслідуючи далекосіянні плани повного політичного і економічного їх підкорення.

Присвоївши собі право керувати обороною Америки в роки другої світової війни, імперіалісти США не рахувались з інтересами латиноамериканських країн. Автор книги «Війна й Амери-

ка» Герланд писав 1941 року: «Сполученим Штатам в інтересах захисту американського континенту має бути повністю передано керівництво обороною як в економічній, так і в військовій галузях, і, таким чином, всі природні ресурси, економіка, збройні сили, людські резерви» [10, 481—490].

У цьому ж дусі висловлювались американські військові та державні діячі. «На нашу думку, наша безпека при загрозовому ході подій одночасно в Європі й Азії, — говорив на початку війни полковник Нокс, — не може бути забезпечена в рамках кордонів нашої держави, а лише на основі всього континенту. Сфера наших планів захисту проти можливої агресії повинна включати всю Західну півкулю» [1, 114].

23 травня 1940 р. державний секретар США К. Хелл направив місіям і посольствам США в Латинській Америці інструкції, запропонувавши почати секретні переговори з генеральними штабами латиноамериканських республік. Програма переговорів мала включати створення на території латиноамериканських країн американських військово-морських і військово-повітряних баз, відправку до американських країн військових місій США, заходи по боротьбі з фашистською «п'ятою колоною» в Америці і спільне воєнне планування [3, 90]. 28 вересня 1940 р. в Білому домі відбулась спеціальна нарада під головуванням президента, яка розглядала питання про національну оборону США. Нарада визнала Німеччину основним противником США [11, 154].

Негайно розпочались переговори з латиноамериканськими країнами про передачу США вже існуючих військових баз на території цих країн і надання територій для будівництва нових. Такі ж переговори США вели з Англією. Скориставшись труднощами Англії, США підписали з нею у вересні 1940 року угоду про передачу їй 50 застарілих есмінців.

Англія віддавала США в оренду на 99 років 8 військових баз в Ньюфаундленді, на Богамських і Бермудських островах, на Ямайці, Антигуа, Сант-Люсії, Тринідаді і в Британській Гвіані. Бази ці мали величезне стратегічне значення.

У посланні Рузвельта конгресу від 3 вересня 1940 р. говорилося: «Право на бази в Ньюфаундленді і Бермудських островах — це щедрий дар, прийнятий з вдячністю. Решта були придбані в обмін на 50 наших застарілих есмінців» [2, 81]. Про нееквівалентний обмін згадує у своїх мемуарах і Черчіль: «Звичайно, не могло бути ніякого порівняння між фактичною цінністю цих застарілих і малоефективних кораблів, з одного боку, і величезною постійною стратегічною безпекою, наданою Сполученим Штатам у вигляді цих островних баз — з іншого» [12, 403].

Сполучені Штати Америки дуже цікавили військові бази в Центральній Америці і в районі Карибського моря. У грудні 1940 р. США дістали від Мексики право користуватись всіма аеродромами, а в квітні 1941 р. розпочали фортифікаційні робо-

ти в портах Тампіко і Альваро. Особливий інтерес США виявили до Туантепського перешийка, через який проходила важлива залізниця. Якби Панамський канал вийшов з ладу, вони б перевозили військо і вантажі цією залізницею. Крім того, США вже давно подумували про будівництво нового морського каналу через перешийок Туантеп. Ще на початку другої світової війни США окупували Гондураські острови Сісне, що знаходяться за 160 км від узбережжя, і побудували там військово-повітряну базу та інші воєнні об'єкти [1, 161]. 8 квітня 1942 р. була підписана угода між США і Нікарагуа про будівництво американської військової бази в Корінто і доступ до сировинних ресурсів країни [4, 549].

Про подібну угоду, укладену з Домініканською Республікою, навіть буржуазний історик США Геррант писав, що «для збройних сил Сполучених Штатів це була воістину свобода рук для використання території Домініканської Республіки на свій власний розгляд» [13, 155]. Велику цінність для США становив район Карибського моря, зокрема Панамський канал. Про його стратегічне значення говорить той факт, що за час війни через канал пройшло 53 000 військових кораблів, 8500 вантажних суден і військових транспортів [2, 88]. У цьому ж районі знаходилась венесуельська нафта. На островах Кюрасао і Аруба працювали заводи по переробці нафти. США добивались від Панами надання їм в оренду території для будівництва військових баз. Переговори з цього питання почались 25 листопада 1940 року. Під тиском панамської громадськості президент Панами Аріас виступав проти США. Тоді 9 жовтня 1941 року США організували в Панамі військовий переворот і Аріас залишив країну. Це прискорило переговори. 18 травня 1942 р. Панама підписала угоду про передачу в оренду США 15 тисяч гектарів землі для будівництва 134 баз і спостережних пунктів [14]. США, таким чином, встановили контроль над усіма проходами в Карибському морі.

Сполучені Штати будували бази і на узбережжі Тихого та Атлантичного океанів у Південній Америці. В травні 1940 р. командуючий Тихоокеанським флотом адмірал Річардсон у листі до начальника Головного морського штабу адмірала Старка писав: «Південна Америка — найбільша здобич з того, що залишилось незахопленим» [3, 91]. Цю ж думку висловив впливовий американський журнал «Форін Аффейрс» у липні 1941 року: «Океан перестав бути бар'єром і перетворився в широкий шлях для атаки з боку ворога. Наша свобода, як нації, в майбутньому залежатиме швидше від нашого контролю над морськими і повітряними підступами через океан, ніж від нашої здатності вести воєнні дії на суші» [15]. «Коли ми говоримо про оборону Західної півкулі, — писав у 1941 році Герланд, — ми маємо на увазі не тільки територію Північної, Центральної і Південної Америки і безпосередньо прилеглі острови. Ми включаємо сюди право... використання Атлантичного і Тихого океанів» [10, 481].

Ще 23 вересня 1939 р. на першій консультативній нараді міністрів закордонних справ латиноамериканських країн і США була прийнята «Панамська декларація», згідно з якою навколо американського континенту створювалась «зона безпеки» шириною 300 миль. У цій зоні передбачалось індивідуальне або колективне патрулювання військових кораблів американських країн [16, 125].

У листопаді 1941 р. американські війська були введені в Голландську Гвіану, а в лютому 1942 р. на острови Кюрасао і Аруба. Американські військові бази з'явилися в Кайені (Французька Гвіана) і на Малих Антільських островах (Гваделупа, Мартініка). У 1942 році Еквадор «поступився» США базами на півострові Санта-Елена в Салінас (біля Гуаяякіля) і на Галапагоських островах. Крім того, США дістали виключні права на аеродроми в Кіто і Амбато, де розгорнули стратегічне будівництво. Ще на початку війни вони заснували військово-морську базу на Кокосових островах (Коста-Ріка) за 400 миль від материка. У листопаді 1940 р. США підписали угоду з Уругваєм про надання Сполученим Штатам на його території авіаційних і військово-морських баз [4, 290].

Мали Сполучені Штати Америки військові бази і в Бразилії, де розміщувалось 100 тис. американських солдат і офіцерів. У 1942 р. США і Бразилія домовились про «взаємне надання матеріалів і інформації, важливих для оборони» [1, 85]. У січні 1943 р. відбулась спеціальна зустріч президентів США і Бразилії з питань використання території останньої для будівництва військових баз США. На Тихоокеанському узбережжі військові бази США знаходились в Чілі і Перу.

Протягом другої світової війни, за свідченням помічника морського міністерства США Хензеля, США побудували в Латинській Америці 434 військові бази, зокрема в районі Карібського моря — 67. У пресі називались інші дані — 900 баз [7, 43].

У роки війни уряд США посилав до латиноамериканських країн військові, військово-морські і військово-повітряні місії США. З допомогою цих місій, до складу яких входили експерти, радники, консультанти в урядових відомствах і арміях латиноамериканських республік, США намагались встановити повний контроль над збройними силами цих країн.

Ще 19 травня 1926 р. конгрес США доручив державному департаментові направляти військових, військово-морських і військово-повітряних представників до латиноамериканських республік. 25 травня 1938 р. конгрес розширив функції цих місій [17, 59].

Напередодні другої світової війни головною метою американської воєнної політики в Латинській Америці було витіснення з латиноамериканських країн військових місій Німеччини, Італії і Японії. В окремих угодах вказана мета висловлювалась особливо відверто. Наприклад, в угоді з Бразилією від 12 листо-

пада 1938 р. говорилось: «Під час дії цієї угоди бразильський уряд зобов'язується не користуватись послугами місії або персоналом інших іноземних держав для цілей, визначених в даній угоді» [17, 63,—67]. Аналогічну умову містила угода США і Колумбії від 23 листопада 1938 р. та інші угоди. Всього протягом 1939—1945 рр. США уклали 35 подібних угод з 16 латиноамериканськими країнами [17, 68—69].

Воєнне міністерство США асигнувало на витрати своїх військових місій у 1946 р. 408 тис. доларів, а в 1947 р. — 1,24 млн. доларів. У червні 1947 р. на території латиноамериканських республік знаходилось 92 військові, військово-морські і військово-повітряні місії США [3, 91].

Здійснюючи воєнностратегічну експансію в Латинській Америці, США прибрали до своїх рук контроль за видобутком і розподілом стратегічної сировини в латиноамериканських республіках. Для цього протягом 1939—1945 рр. США підписали з латиноамериканськими країнами цілий ряд договорів і кабальних угод, зокрема в 1940 і 1941 роках — з Болівією, у травні 1941 р. — з Бразилією, у вересні 1942 р. — з Мексикою. За 1942 р. США уклали договори з 17 країнами Латинської Америки про збільшення виробництва і поставок каучуку. Таким чином, США стали одержувати з латиноамериканських країн під час другої світової війни 100% всього імпорту сурми, бокситів, ванадію, нафти, коркового дерева, каніона, хінного дерева, коренів рослин, що мали ротенон кварцу, 90%' дубильних речовин, 83% цукру, 78% манільського волокна, 77%' ванадію, 67% ртуті, 56% олова, 49% вольфраму, 48%' слюди, 43% каучуку [18, 99].

За час другої світової війни США встановили контроль над стратегічними транспортними артеріями Латинської Америки. Основні авіаційні компанії — бразильська «ЛАТІ» (Берлін — Рим — Дакар — Натал), колумбійська «СКАДТА», болівійська «ЛАБ», еквадорська «СЕДТА» та інші — було замінено американськими компаніями «ПАНАГРА» і «ПАНЕЙР». Військові спеціалісти США приділяли велику увагу будівництву панамериканської автостради Аляска — США — Південна Америка.

В роки другої світової війни США надавали латиноамериканським країнам через Експортно-імпортний банк позики для будівництва стратегічних доріг, обладнання портів, доків, аеродромів та інших воєнних об'єктів. З цією метою Бразилія одержала 100 млн. доларів, Болівія — 25 млн. доларів, Уругвай — 17 млн. доларів тощо. Загальна сума таких кредитів, відпущених США латиноамериканським країнам з січня 1940 р. до червня 1944 р., становила 200 млн. доларів [19, 15].

Завданням імперіалістичної воєнностратегічної експансії США у Західній півкулі служило і так зване співробітництво Сполучених Штатів з латиноамериканськими країнами на основі програм ленд-лізу, тобто закону США від 11 березня 1941 р. про передачу військових матеріалів «в позику і в оренду».

6 травня 1941 р. США офіційно оголосили, що цей закон поширюється на всі країни Латинської Америки. Угоди про ленд-ліз було підписано з усіма латиноамериканськими країнами, за винятком Аргентини і Панами. Вартість поставок США латиноамериканським країнам за названими угодами досягала на 31 березня 1945 р. 227 млн. доларів [9, 72].

Використавши американське озброєння, одержане по ленд-лізу, президент Болівії у грудні 1943 р. вчинив криваву розправу над робітниками олов'яних рудників у Катаві. Загибло 300 робітників і понад 100 чоловік було поранено. Американське озброєння в руках латиноамериканських диктаторів служило інтересам імперіалістичних монополій США. Невипадково і після закінчення другої світової війни США не скоротили поставок зброї країнам Латинської Америки, а, навпаки, збільшили їх. Так, з липня 1945 р. по березень 1947 р. Сполучені Штати відправили до латиноамериканських країн різних видів зброї на суму понад 226 млн. доларів, тобто майже стільки ж, скільки за чотири роки війни [20, 56].

Прикриваючись фальшивим лозунгом «оборони Західної півкулі від Гітлера», імперіалісти США в 1939—1945 рр. здійснювали воєнно-стратегічну експансію в латиноамериканських країнах.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Мировое хозяйство и мировая политика», 1941, № 4, с. 85—161.
2. «Мировое хозяйство и мировая политика», 1942, № 3—4, с. 75—92.
3. «Новая и новейшая история», 1960, № 1, с. 87—94.
4. Гонионский С. Очерки новейшей истории стран Латинской Америки. М., 1964, 537 с.
5. Томас А. История Латинской Америки. М., 1960, 635 с.
6. Гячев М. Империалистическая экспансия США в Латинской Америке после второй мировой войны. М., 1964, 486 с.
7. «Большевик», № 17—18, 1946, с. 87—94.
8. Народы Латинской Америки в борьбе против американского империализма. М., 1951, 460 с.
9. «Мировое хозяйство и мировая политика», 1947, № 6, с. 67—81.
10. Garland I. War and the Americas. N. Y., 1941, 512 p.
11. Davis F., Lindely E. How War came. N. Y., 1942, 266 p.
12. Churchill W. The Second world war. Vol. 2, L., 1947, 576 p.
13. Guergan E. Roosevelt's Good Neighbour Policy. Mexiko, 237 p.
14. «South American Journal», 20 july, 1947.
15. «Foreign Affairs», july, 1941, p. 23—34.
16. «Conferencias Internacionales Americanas 1938—1942», 375 p.
17. Documents on American Foreign Relations 1938—1939, vol. I, 439 p.
18. Duggan L. The Americas, 423 p.
19. Dulles E. The Export-Import Bank of Washington. The first ten years, 213 p.
20. Inter-American Affairs 1941—1945, 478 p.

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ КУЛЬТІВ ЛІСОСТЕПОВИХ ПЛЕМЕН СХІДНОЇ ЄВРОПИ VII—III СТ. ДО Н. Е.

Чималих успіхів досягли радянські археологи в дослідженні історії племен, які населяли в ранньому залізному віці величезні простори Східної Європи: виділені локальні варіанти, намічені основні хронологічні етапи, досліджуються різні сторони господарської діяльності цих племен. Одночасно йде вивчення релігійних уявлень, в тому числі землеробських культів, які були невід'ємною складовою частиною первісної ідеології.

На території лісостепу жили племена, в господарстві яких головну роль відігравало землеробство, а тому серед них були дуже поширені землеробські культури. Без вивчення цих культів не можна зрозуміти до кінця всіх особливостей життя місцевого населення в ранньому залізному віці. Мета нашої статті — висвітлити основні досягнення вітчизняної науки в цій галузі, розглядаючи населення лісостепу як одну історико-етнографічну область, незалежно від етнічної належності племен.

Вперше зібрав всі відомі матеріали з питань скіфської релігії О. Лаппо-Данилевський [2, 8, 174—187]. Він не обмежується тільки письмовими джерелами, як це робили до нього, а залучає археологічні і етнографічні дані і на цій основі розглядає весь скіфський пантеон. Крім того, О. Лаппо-Данилевський робить спробу виділити з маси археологічних знахідок речі культового призначення — бронзові ножі, кам'яні чаші, наверхники, статуетки та інше. Він вважає, що богиня Апі була богинею родючості, а у західних скіфів могла бути богинею землеробства. Дослідник відмічає велику схожість скіфської релігії з релігією Ірану — з одного боку, і різницю між релігією східних скіфів (кочових — А. В.) і західних (землеробів — А. В.) — з другого, але в чому конкретно проявляється ця різниця, автор не вказує.

Значну увагу деяким питанням скіфської релігії приділяв М. І. Ростовцев. Особливо його цікавив культ Великої богині. Він навіть вважав, що цілком можливе її місцеве походження. Але роблячи цю невелику «поступку» місцевим елементам, М. І. Ростовцев надалі весь скіфський пантеон, як і скіфську культуру, виводить з Ірану [3; 4; 5]. Перебільшення ролі іранських елементів викликало справедливу критику концепцій вказаного дослідника [6, 156; 7, 51—52]. Не знайшло підтримки і трактування М. І. Ростовцевим сакральних сцен як актів інвестиції — наділення владою царя [8; 9].

В. В. Хвойко не займався спеціально вивченням землеробських культів Скіфії, але проведені ним розкопки поселень вперше пролили світло на такі важливі культові комплекси, як жер-

товники [10, 91; 11, 181—182; 12, 96, 99; 41, 13, 40; 14]. На жаль, ці розкопки було проведено не на належному рівні. Крім того, відсутність досить повної документації не дає можливості до кінця використати дані його розкопок.

Не менш важливі матеріали, причому краще документовані, одержав В. О. Городцов під час розкопок Західного Більського городища. Тут було знайдено різноманітні речі для характеристики господарства і побуту місцевого населення в скіфську епоху, а також речі культового призначення: уламки жертovníків, мініатюрні посудини, глиняні «коржі» і «хлібці», антропоморфні і зооморфні статуетки. При розкопках на курганному могильнику в урочищі Осняги, недалеко від Більського городища, вперше в лісостепу було відкрито поховання з яскравими залишками слідів землеробського культу. В. О. Городцов також першим з дослідників по-науковому підійшов до проблеми виникнення зольників [15].

Всі згадані вище розкопки поселень являли собою епізодичне явище в російській археології дореволюційного часу. Розкопки ж курганів, метою яких були ефектні матеріали для музеїв і приватних зібрань, не могли заповнити прогалини в характеристиці економіки і духовного життя племен лісостепової Скіфії.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції почалося комплексне вивчення поселень і поховань, бо фундаментом вивчення будь-якого суспільно-історичного явища є вся «сукупність фактів, які стосуються до даного питання, без єдиного винятку» [1, 252].

Найбільших результатів в радянській археології було досягнуто в післявоєнний період. Чисельність матеріалів для характеристики різноманітних проявів землеробських культів значно зросла. Особливо велику кількість культових комплексів і предметів було знайдено при дослідженнях Б. А. Шрамком на багатьох поселеннях в басейні Сіверського Дінця і Ворскли (селища біля сіл Островецька, Шовкова, городищ Караван, Люботинське, Західне Більське, Східне Більське і ряд інших).

Важливі дані були одержані під час польових робіт М. І. Артамоновим (Немирівське, Григорівське і Свєверинівське городища), І. В. Фабриціус (Шарпівське городище), М. Я. Рудинським (поселення і могильник біля с. Мачухи), І. І. Ляпушкіним (поселення Пожарна Балка II), В. А. Іллінською (Басівське городище), Б. М. Граковим (Більське городище), Є. Ф. Покровською та М. А. Вязьмітіною (поселення на Тарасовій Горі), Г. Т. Ковпаненко (Трахтемирівське городище), Є. О. Петровською (Хотівське городище), П. Д. Ліберовим на Середньому Дону, А. І. Мельковою у Західному Поділлі і лісостеповій Молдавії.

Нові матеріали для з'ясування питань генезису культів лісостепових племен скіфського часу дали дослідження А. І. Тереножкіна, С. С. Березанської, Г. Т. Ковпаненко (пам'ятки білогрудівської і чорноліської культури), В. І. Канівця (пам'ятки ви-

соцької культури), Г. І. Смирнової, І. К. Свешнікова (пам'ятки голіградського типу). Наявність досить повних оглядів польових досліджень у літературі дозволяє нам детально не зупинятись на цьому питанні.

Радянські дослідники не тільки значно розширили джерелознавчу базу для вивчення розглядуваної проблеми, але й стали глибше теоретично осмислювати накопичений матеріал. З'являються і праці, де якоюсь мірою розглядаються землеробські культу племен Скіфії. М. І. Артамонов на основі уважного вивчення легенди Геродота про священне золото скіфів дійшов висновку, що у племен Скіфії існувало спеціальне весняне свято родючості. Ця ж легенда, на думку дослідника, розкриває систему землекористування у Скіфії і, таким чином, дає важливі матеріали для характеристики соціально-економічного укладу племен Скіфії [16, 17]. В іншій своїй статті, зміст якої значно ширший, ніж назва, М. І. Артамонов ґрунтовно досліджує деякі питання релігії племен Північного Причорномор'я. Особливо його приваблюють антропоморфні божества, їх ідентифікація з зображеннями на предметах мистецтва і культу. Вчений підкреслює спільність духовної культури всього варварського світу Євразії у скіфську епоху. Всупереч С. А. Жебелеву, М. І. Артамонов вважає, що свідченням Геродота про скіфських богів можна вірити [8].

Короткий нарис, присвячений релігійним пам'яткам всієї у своїй популярній праці «Скіфи» [18, 85—92]. Ґрунтовніший розгляд цих же питань знаходимо у новому виданні. Насамперед там йде мова про релігійні погляди кочових скіфів. Але в різних частинах своєї книги Б. М. Граков [19, 124, 144—153 та ін.] мимохідь відмічає і деякі прояви аграрних культів у лісостепу.

Короткий нарис, присвячений релігійним пам'яткам всієї Скіфії, дають В. А. Іллінська і О. І. Тереножкін у другому томі колективної праці «Археологія Української РСР». До пам'яток землеробського культури автори відносять глиняні жертovníки, знайдені на деяких поселеннях лісостепового Подніпров'я, та сліди жертвоприношень в курганах поблизу Більського городища [20, 157].

Перше спеціальне дослідження, присвячене землеробським культурам лісостепових племен, належить Б. А. Шрамку. На основі детального вивчення культового комплексу, який складався з зольника, жертovníка і різноманітних речей культового вжитку, в тому числі унікальних знахідок глиняних моделей зерен злакових і бобових культур, Б. А. Шрамко дійшов до ряду важливих висновків. Він вказує на широке розповсюдження серед вказаних племен культу вогню і домашнього та родового вогнища [21, 184—198; 23, 189—207]. Крім того, в ряді праць, розвиваючи здогадку В. А. Городцова, Б. А. Шрамко доводить, що поява зольників у лісостепових племен скіфського часу є наслідком своєрідного звичаю, зв'язаного з культом домашнього чи ро-

дового вогнища. Покровителькою домашнього вогнища вважали богиню Табіті, яка, очевидно, була ще й богинею життя та родючості, а значить, покровителькою землеробства. Б. А. Шрамко показує, що зароджується названий культ ще в бронзову епоху [21, 22, 23]. Основні висновки Б. А. Шрамка поділяють багатьох дослідників [24, 15; 25, 73; 26, 20; 27, 10; 28, 162—164; 29, 100—101].

У 1962 р. з повідомленням про знахідку цікавого жертovníка на поселенні Тарасова Гора біля с. Жаботин виступає Є. Ф. Покровська. На її думку, в складному орнаменті жертovníка (меандр і спіраль) знайшла відображення ідеологія землеробських племен лісостепу, пов'язана з культом сонця, з ідеєю родючості [30].

Цим же ідеям відповідав глиняний жертovníк, знайдений Г. Т. Ковпаненко на Трахтемирівському городищі [31, 104; 20, 153].

В. І. Пузикова, вивчаючи заняття і побут населення Середнього Дону в скіфську епоху, вказує на деякі знахідки предметів землеробського культу. Виявлені на двох поселеннях уламки глиняних «сковорід» з прямостоячими бортиками дослідниця розглядає як жертovníки, причому один пов'язаний з людськими жертвоприношеннями [32, 77—79].

Протилежної точки зору щодо глиняних жертovníків дотримується Р. Л. Розенфельдт [33, 62]. Він вважає, що глиняні споруди у вигляді «сковорід» з бортиками, які нерідко зустрічаються в пам'ятках лісової зони та інших районів Європейської частини СРСР, не жертovníки, а прості вогнища відкритого типу.

Нам здається, що ці висновки не стосуються жертovníків типу, знайденого на городищі Караван та поселенні біля с. Жаботин. Тут дослідник не до кінця розібрався в суті справи. Тільки цим можна пояснити, що на городищі Караван Р. Л. Розенфельдт вбачає знахідку глиняної сковороди «з бортиками товщиною від 5 до 10 см.» [32]. Товщину поду, яку наводить дослідник жертovníка Б. А. Шрамко [20, 23], Р. Л. Розенфельдт «перетворив» у бортики. А звідси й хибний висновок. Мимохідь відмітимо, що на лісостепових поселеннях скіфського часу неодноразово знаходили уламки глиняних сковорід з бортиками, але вони не мають ніякого відношення до жертovníка з городища Караван.

Не зрозуміло також, на основі яких даних Р. Л. Розенфельдт виключає в категорії жертovníків дійсно унікальну за станом збереженості культову глиняну споруду з поселення біля с. Жаботин.

Нерідко різноманітні прояви аграрних культів згадуються в працях, присвячених іншим питанням. Це особливо характерно для праць В. А. Іллінської. Так, у статті про наверхники — цю широко відому категорію пам'яток, знайдених на території Північного Причорномор'я і Кубані, вона робить висновок, що

вказані предмети відносяться до категорії культових. Зображення тварин (бика, оленя, коня) і птахів (орла, грифона, водоплаваючих), геометричного орнаменту (чотирипроменевих фігур, хреста, концентричних кіл) на ранньоскіфських навершниках були зв'язані, вважає В. А. Іллінська, з культом сонця, верховного божества і являли собою уособлення плодоносних сил природи. Більшість зображень пов'язана з культурами Сходу, які проникли в Скіфію через Кавказ; зображення ж водоплаваючого птаха з'являються у Скіфії під гальштатським впливом [34, 52—59]. Ці ж ідеї лежать в основі багатьох зображень на предметах кінської вуздечки, бронзових сокирках-скіпетрах, прикрасах ранньоскіфського часу, як це доводить В. А. Іллінська в ряді інших праць [35—39].

М. А. Вязьмітіна звертає увагу на деякі інші ранні пам'ятки скіфського звіриного стилю в лісостепу. Вивчаючи зображення на кістяних пластинках і підвісках з кургану № 2 біля с. Жаботин (VII ст. до н. е.), вона теж дійшла висновку, що образ оленя, орла, солярні знаки виражають ідею родючості і творчого начала в природі. Дослідниця схильна вбачати в образі оленя скіфську богиню Аргімпасу, а в образі орла — бога Папая. Традиція заміни богів атрибутами — відповідними тваринами — йде з країн стародавнього Сходу. На думку М. А. Вязьмітіної, розглядувані предмети були зроблені місцевим майстром, композиція ж запозичена з уже готового кола форм, принесених у Північне Причорномор'я скіфами [38].

Є. В. Яковенко вперше зауважила, що такий предмет, як молоток з рогу оленя, може бути пов'язаний з культом родючості. Вся поверхня цього предмета, знайденого на Пастирському городищі, була орнаментована врізними трикутниками. На думку дослідниці, цей вид орнаменту є різновидністю солярних знаків і генетично пов'язаний з Переднім Сходом і Кавказом [40, 246—249].

Символіка відомих Михалківських скарбів, культури фракійського гальштату розглядається у змістовній статті І. К. Свешнікова. Різноманітні види солярних знаків, півмісяця, баранячих рогів вчений пов'язує з культом сонячного божества і богині родючості.

Складовою частиною його був культ води, на що вказують зображення птахів, аналогічні гальштатським. І. К. Свешніков, як і інші дослідники, вважає, що ці образи-символи запозичені в країнах Сходу. Але, на його думку, їх шлях через Кавказ був не єдиний. У Східну і Середню Європу вони могли потрапити із Середземномор'я через Балканський півострів [42].

Чимало зробили радянські дослідники в галузі вивчення скіфського пантеону: походження богів і їх функцій, ідентифікації зображень з тим чи іншим божеством. Значний вклад у цю справу внесли праці С. А. Жебелева [43], Б. М. Гракова [19,

44], М. І. Артамонова [9, 17], В. І. Абаєва [45, 46], Л. А. Єльницького [47], В. П. Петрова [48, 49, 50], хоч ще й не всі підняті питання вже розв'язано.

Деякі дослідники, розглядаючи інвентар з поселень і поховань Скіфії, виділяють окремі предмети культового вжитку, вказують на їх функції та на можливі шляхи появи цих речей у Північному Причорномор'ї. І. В. Яценко наводить досить переконливі аргументи на користь того, що бронзові ножі мали функції жертвонних [41, 48]. В. Г. Петренко встановлює хронологічні рамки їх існування на території Скіфії і висловлює припущення, що при жертвоприношеннях використовувались не тільки бронзові, але й залізні ножі з голівками звірів на кінцях ручок [27]. В. А. Іллінська дає зведення бронзових ножів, знайдених на території Скіфії, і висловлює думку, що цей тип ножів з'явився у Північному Причорномор'ї під впливом культур Сибіру і Середньої Азії [38, 154—155].

Досі дискусійним залишається питання про призначення підківцевих блюд, що, як правило, зустрічаються серед інвентаря поховань. В. Г. Петренко [27, 36, 53], як і К. Ф. Смирнов [42] і М. І. Артамонов [9], вважає ці блюда переносними вівтарями. В той же час В. А. Іллінська відносить їх до предметів туалету [38, 150—151].

Таким чином, проблема землеробських культів вивчена ще недостатньо.

Автори більшості праць розглядають лише окремі речі, пов'язані з культурами, або висловлюють думки з окремих питань. Досі немає зведення всіх матеріалів і загальної оцінки землеробських культів, не вияснено їх походження і роль в ідеологічних уявленнях місцевих племен, майже зовсім нічого не сказано про місця жертвоприношень на поселеннях.

Питання про зв'язок культу предків з культом родючості на матеріалах лісостепових пам'яток навіть не ставилось. Вивчення всіх цих питань дозволить повніше і глибше зрозуміти різноманітні прояви форм первісної ідеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Твори, т. 23, с. 383.
2. Лаппо-Данилевский А. Скифские древности. М., 1887, с. 188.
3. Ростовцев М. И. Представление о монархической власти в Скифии и на Бспоре. — ИАК, вып. 49, СПб, 1913, 3—37 с.
4. Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. Пг, 1918, 486 с.
5. Rostovtzeff M. Le culte de la Grande Déesse dans la Russie Méridionale. *Revue des études grecques*. t. XXXII, Paris, 1919, 463—481 с.
6. Граков Б. Н. Основные культуры скифского времени в Причерноморье и в лесостепной зоне. — Доклады VI научной конференции института археологии АН УССР, К., 1953, 155—168 с.
7. Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время. — ВССА, М., 1953, 39—93 с.
8. Артамонов М. И. Антропоморфные божества в религии скифов. Археологический сборник Гос. Эрмитажа, вып. 2, Л., 1961, 55—87 с.

9. Манцевич А. П. О пластине из кургана Карагодеуаш. — Археологический сборник Гос. Эрмитажа, вып. 6. Л., 1964, с. 131—139.
10. Археологическая летопись южной России (АЛЮР), т. I, К., 1899, 91—92 с.
11. АЛЮР, т. III, К., 1901, с. 182—183.
12. Хвойко В. В. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность. — Тр. XII АС, т. I, М., 1905, 155—187 с.
13. Хвойко В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, 26 с.
14. Яковенко Е. В. Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирського. — «Археологія», т. 20, К., 1966, с. 180—184.
15. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. — Тр. XIV АС т. III, М., 1911, 91—165 с.
16. Артамонов М. И. О землевладении и земледельческом празднике у скифов. — «Ученые записки ЛГУ, серия исторических наук, вып. 15, Л., 1948, 3—20 с.
17. Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов. Прага—Ленинград, 1966, 182 с.
18. Граков Б. М. Скифы. К., 1947, с. 95.
19. Граков Б. Н. Скифы. М., 1971, с. 170.
20. Археологія Української РСР, т. II, К., 1971, с. 504.
21. Шрамко Б. А. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. — СА, № 1, 1957, 178—198 с.
22. Шрамко Б. А. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островецьківи. — АП УРСР, т. 6, К., 1956, 56—65 с.
23. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, с. 404.
24. Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии. — МИА, 96, М., 1961, 5—52 с.
25. Березанська С. С. Кераміка білогородівської культури. — «Археологія», т. 16, К., 1964, 49—75 с.
26. Березанська С. С. Нове джерело до розуміння зольників білогородівського типу. — «Археологія», т. 24, К., 1970, 20—31 с.
27. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ, ДІ-4, М., 1965, 5—100 с.
28. Смирнов А. П. Скифы, М., 1966, с. 200.
29. Пикуль М. И. Эпоха раннего железа в Дагестане. Махачкала, 1967, с. 175.
30. Покровская Е. Ф. Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботин. — КСИА АН УССР, вып. 12, К., 1962, 73—81 с.
31. Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища. — Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., вып. I, К., 1967, 104—105 с.
32. Пузикова А. И. Поселения Среднего Дона. — Сб. «Население Среднего Дона в скифское время», МИА, 151, М., 1969, 41—81 с.
33. Розенфельдт Р. Л. О глиняных «жертвенниках». — Сб. «Древние славяне и их соседи», МИА, 176, М., 1970, 60—63 с.
34. Іллінська В. А. Про скіфські навершники. — «Археологія», т. 15, К., 1963, 33—60 с.
35. Іллінська В. А. Скіфська вузда VI ст. до н. е. — «Археологія», т. 13, К., 1961, 38—61 с.
36. Ильинская В. А. Скифское навершие из окрестностей Чернигова. — КСИА АН УССР, вып. 12, К., 1962, 82—84 с.
37. Ильинская В. А. Культурные жезлы скифского и предскифского времени. — Сб. «Новое в советской археологии», МИА, 130, М., 1965, 206—211 с.
38. Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья, К., 1968, с. 203.
39. Іллінська В. А. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору. — «Археологія», № 4, К., 1971, 73—79 с.
40. Яковенко Э. В. Резной молоток из Среднего Поднепровья. — СА, № 2, 1969, 201—204 с.

41. Яценко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э. — Тр. ГИМ, вып. 36, М., 1959, с. 119—121.
42. Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964, 379 с.
43. Свешников И. К.. О символике вещей Михалковских кладов. — СА, № 1, 1968, с. 5—23.
44. Жебелев С. А.. Геродот и скифские божества. — Сб. Северное Причерноморье. М., 1953, с. 63—71.
45. Граков Б. Н. Скифский Геракл. — КСИИМК, вып. 34, М., 1950, с. 7—18.
46. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I, М.—Л., 1958, 655 с.
47. Абаев В. И. Культ «семи богов» у скифов. — Сб. «Древний мир», М., 1962, с. 449—450.
48. Ельницкий Л. А. Из истории древнескифских культов. — СА, № 2, 1960, с. 97—110.
49. Петров В. П. Скифи. Мова і етнос. К., 1968, 148 с.
50. Петров В. П. Імена скіфських божеств у Геродота. — «Археологія», т. 15, К., 1963, с. 19—32.
51. Петров В. П., Макаревич М. Л. Скифская генеалогическая легенда. — СА, № 1, 1963, с. 20—31.

Мещеряков В. Ф.

ПРО ПОХОДЖЕННЯ КУЛЬТУ ДІВИ У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

Культ богині Діви (Παρθένας) у Херсонесі Таврійському — оригінальне явище для грецьких полісів Північного Причорномор'я.

Вже в IV ст. до н. е. Діву вважали найголовнішим божеством херсонеського пантеону. З самого початку херсонеської монетної чеканки її зображення стає основним типом аверсу срібних і мідних монет [11, 146—147]. Найбільш шанованим божеством херсонеської общини виступає Діва і в громадянській присязі [36, № 401].

Хоч культ Діви розглядається у багатьох дослідженнях, проблема його походження залишається невисвітленою. А тимчасом вона має принципове значення при вивченні питань про відносини греків-колоністів і тубільного населення Криму, про етнічний склад населення міста у V—IV ст. до н. е., про генезис релігії стародавньої Греції.

Автор даної роботи мав на меті з'ясувати співвідношення елементів грецького й місцевого, таврського, в походженні культу херсонеської Діви.

Більшість дослідників вважає, що греки, заснувавши у 422/421 рр. до н. е. Херсонес Таврійський, перейняли, керуючись насамперед політичними мотивами, у своїх сусідів-таврів культ жіночого божества, яке й стали шанувати під ім'ям Діви. Найпоследовнішими прихильниками таврської основи культу є О. В. Орешников [19, 9], М. І. Ростовцев [21, 192—197]. Е. Міннз [39, 543], В. В. Латишев [15, 158—159], С. О. Жебе-

лев [9, 240—241], Г. Д. Белов [4, 32], Н. В. П'ятишева [20, 216], Ю. О. Бабінов [1, 144—147] та ін.

Деякі вчені, наприклад, Г. М. Гірт [34, 112—115], Є. Е. Іванов [13, 18], О. О. Сибірський [22, 88—89], повністю ототожнюють Діву з грецькою Артемідою і не бачать херсонеської специфіки у походженні й дальшій еволюції згаданого культу.

На нашу думку, розглядаючи походження культу Діви у Херсонесі, необхідно виділити такі питання, як ім'я головної богині міста і основний характер та істотні властивості цього божества.

Близько шістдесяти античних авторів VII ст. до н. е. — V ст. н. е. згадують про вшанування таврами суворої богині, в основі культу якої був первісний звичай, пов'язаний з людськими жертвоприношеннями. Переважна більшість свідчень, що до нас дійшли, не оригінальні, бо вони передають (іноді з незначними змінами) грецький міф про Іфігенію — жрицю Таврійської Артеміди, зокрема ту його версію, яка панувала в грецькій та латинській літературах з часів Евріпіда [25, 169—249].

Міф про перенесення Іфігенії до Тавриди і встановлення тут кривавого культу Артеміди вперше зустрічається в епічній розповіді у VII ст. до н. е. (поема троянського циклу «Кіпрії»). Легендарна «країна таврів» у «Кіпріях», як переконливо довів Ф. Ф. Зелінський [10, 1142], знаходилась не в Криму, а на острові Лемносі. Саме там, за давніми легендами, правив цар Тоант [35, XIV, 229—230], якого Евріпід називає царем таврів у Криму. Відгуком культу лемноської Великої Богині (*Μεγάλη Θεός*), котрій в жертву приносили дівчат, є, безперечно, мотив людських жертвоприношень в «Кіпріях» [28, 171]. Цікаво, що в «Кіпріях» Артеміда дарує Іфігенії безсмертя, тобто робить її богинею [37, 319], а за Евріпідом, Іфігенія лише жриця Артеміди.

З часом зв'язок міфу з Лемносом поступово слабшає, і легенда про «країну таврів» переноситься греками далі на північ, на окраїну ойкумени, в сувору гірську місцевість Кримського півострова.

Геродот, описуючи звичаї народів, що були сусідами скіфів, говорить: «Таври мають такі звичаї: вони приносять в жертву Діві (*Παρθένας*) потерпілих корабельну аварію та всіх елінів, котрих захоплять у відкритому морі; освятивши жертву, б'ють її дубиною по голові; одні говорять, що тіло вони зіштовхують з крутизни (бо храм побудовано на скелі), а голову насаджують на кіл; інші ж, повідомляючи те ж саме відносно голови, стверджують, що тулуб... закопується в землю. Богиню, якій приносяться такі жертви, самі таври називають Іфігенією, дочкою Агамемнона» [37, 41]. Геродот у міфграфічній частині своєї розповіді дотримується ранньої версії міфа: як і в «Кіпріях», Іфігенія набуває у Тавриді божественної природи. Але «країна таврів» локалізується Геродотом не на Лемносі, а в Криму. Ді-

ва (Παρθένας) у Геродота — це не власне ім'я богині таврів, а вказівка на дівоцтво Іфігенії. Цікаво, що Іфігенія спочатку була лише синонімом Артеміди, і остання в багатьох місцях Греції мала епітет Іфігенії [40, II, 35, 1]. З тексту випливає, що письменник подробиць культури таврського божества добре не знав і користувався, мабуть, розповідями причорноморських греків. У цьому зв'язку становлять інтерес інші етнографічні дані про таврів, наведені Геродотом: «З ворогами, що потрапляють до них, таври вчиняють таке: кожен відрубє голову ворогові і відносить її до себе додому, а потім, насадивши на довгу жердину, ставить високо над будинком, найчастіше над димарем; вони називають ці голови стражами всього дому... Живуть таври грабунками та війною» [37, 41]. Кидається в очі певна схожість у висвітленні ритуального вбивства і розправи з ворогом: в обох випадках голова жертви насаджується на кіл або жердину. Можливо, Геродот, взявши з своїх джерел дані про таврських «стражів дому», використав ці свідчення і для опису обряду жертвоприношення, щоб надати чисто міфологічній розповіді більшої вірогідності.

Звернімося до інших оригінальних свідчень античних авторів. Нікандр дає своє тлумачення міфа, згідно з яким Артеміда зробила Іфігенію юним і безсмертним божеством, назвавши її Орсилохією [37, 445]. Ніяких подробиць про перебування Іфігенії у таврів Нікандр не дає.

Очевидно, твором Нікандра або тим же джерелом, що й Нікандр, користувався Амміан Марцеллін, який писав, ніби таври заколюють пришельців у жертву Діані, котра називається у них Орсилохою [38, 328]. Ім'я «Орсилохія» не можна вважати власним ім'ям таврської богині, бо воно є одним з найпоширеніших епітетів грецької Артеміди і означає — «та, що допомагає при родах» [8, 1037].

Овідій у своїх «Листах з Понту» повідомляє: «Є у Скіфії місцевість, яку предки називали Таврідою... Плем'я (що живе в Тавриді — В. М.) шанує богиню, родинну Фебу. Ще й нині стоїть храм, який спирається на величезні колони; до нього ведуть сорок східців. Легенда говорить, що там був посланий з неба кумир... Ще й нині стоїть підніжжя без статуї богині; алтар, зроблений із білого каменю, змінив колір і зараз червоний, пофарбований пролитою кров'ю. Священодійства виконує жриця, яка не знала шлюбного факела і яка виділяється серед скіфських жінок знатністю роду. Форма жертвоприношення за статутом предків полягає в тому, щоб пришелець падав під ударами дівочого меча. Там царював Тоант... За його царювання... якась Іфігенія здійснила шлях по прозорому повітряю...». І далі Овідій викладає міф про дочку Агамемнона, Ореста і Пілада [38, 96]. Нам здається, що процитований уривок є своєрідною поетичною преамбулою, за допомогою якої Овідій підводить читачів до сприйняття міфологічного сюжету, причому, сам міф наводиться в ін-

терпретації Евріпіда. На користь цього говорить і згадка про кумир Артеміди, і натяк на викрадення ксоанона богині Орестом та Іфігенією, і мотив принесення в жертву саме захоплених чужоземців, і сама форма жертвоприношення. Опис храму і особливо алтаря явно запозичено із трагедії Евріпіда «Іфігенія у Тавриді» [25, 169].

Таким чином, у всіх стародавніх авторів знаходимо лише той чи інший варіант грецького міфа. Ніяких подробиць відправлення культу кримськими таврами ці автори, може, крім Геродота, не наводять. Не можна погодитися з М. І. Ростовцевим [21, 196], В. В. Латишевим [15, 158—159] і Н. В. П'ятишевою [20, 216], що таври шанували свою богиню під ім'ям Діви. Для такого твердження немає підстав.

Матеріали археологічних розвідок і розкопок у гірському Криму показують, що релігійні уявлення таврів VII—V ст. до н. е., тобто періоду появи у Північному Причорномор'ї греків, зберігали архаїчний характер, сягаючи своїм корінням у первісні форми релігії. Відправлення скотарсько-землеробських культів, жертвоприношення, магичні обряди здійснювались у відлюдних, важкодоступних печерних святилищах [32, 138—150]. Знайдені примітивні дерев'яні фігурки у печері Єні-Сала II і схематичне зображення у печері МАН показують, що у таврів тільки-но почався процес антропоморфізації божеств. У чотирьох святилищах (печери Єні-Сала II, Зміїна, Харанлих-Коба і Лисяча) виявлено людські кістки. Через те, що для культури таврів печерні поховання поки що невідомі, залишки людини можна розглядати як жертвоприношення. Отже, греки дійсно знайшли у таврів первісний звичай людських жертвоприношень. Коли ж врахувати різко негативну реакцію аборигенів гірської Таврики на появу греків, що позначилось на характеристиці, даній таврам багатьма античними письменниками, перенесення міфічного царства Тоанта з Лемносу в Крим стає цілком зрозумілим і законним.

На жаль, за сучасного стану джерел про існування у таврів VII—V ст. до н. е. культу якогось жіночого божества можна тільки гадати, бо ніяких характерних ознак цього культу ще не знайдено. Правда, у 1905 р. О. Л. Бертъе-Делагард дослідив лісове святилище поблизу Ялти, пов'язане з божеством жіночого роду. На користь цього свідчать численні теракотові статуетки, знайдені у заглибленні материка. Кращі з них — поганой грецької роботи і являють собою фігуру жінки у довгому гіматії, накинута на голову; руки складені, права рука торкається обличчя. Гірші — дещо нагадують пірамідки, на яких заціпнуті кусочки глини зображують ніс [4, 78]. Ці теракоти — *ex voto*, — очевидно, представляють богиню, яку тут шанували. Але святилище почало функціонувати не раніше I ст. до н. е. Ніяких слідів людських жертвоприношень немає. До речі, сам О. Л. Бер-

тьє-Делагард вважав святилище таврським, але не пов'язував його з Дівою.

Таким чином, існування у таврів VII—V ст. до н. е. культу якогось жіночого божества археологічними знахідками поки що не підтверджено. Однак свідчення античних авторів, хоч і сумнівні, дозволяють зробити висновок про існування у таврській релігії жіночого божества, культ якого ґрунтувався, мабуть, на первісному звичаї людських жертвоприношень. Певно, ми маємо справу з якимось конкретним проявом широко розповсюдженого на ранній стадії релігійного світорозуміння культу Великої жіночого божества, всеохоплюючого і багатолікого, що втілювало саму природу, божества життя і смерті, землі і води, тваринного і рослинного світу. Ні про яку функціональну диференціацію і добре розвинений культ не може бути й мови. Ототожнення греками цієї богині з Артемідою Таврополою зумовлено, звичайно, належністю останньої у кріто-мікенську епоху до широкого кола іпостасей Великого жіночого божества [18, 64]. Крім цього, саме у культурі Артеміди довгий час виявлялися залишки звичаю людських жертвоприношень [29, 275—278], з яким зіткнулись елліни в гірському Криму. З Артемідою Таврополою пов'язувались людські жертвоприношення у докримській Таврії на острові Лемносі.

Серед дослідників панує думка, що греки-колоністи із Гераклеї Понтійської, заснувавши Херсонес Таврійський, запозичили у таврів культ жіночого божества, що став головним державним культом міста. Сам факт подібного запозичення викликає сумнів. На останню чверть V ст. н. е. грецький божественний пантеон сформувався, релігійні системи (в розумінні природи і функцій божеств, їх ієрархії) набули відносної стрункості. Тому мало реальною здається можливість прийняття херсонесцями культу божества, набагато архаїчнішого і примітивнішого, ніж вітчизняні боги.

На думку С. О. Жебелева, прийнявши культ таврського божества, греки цим самим зробили «вправний «дипломатичний» хід, наслідки якого не могли не відбитися на взаємовідносинах таврів з їх грецьким сусідом» [9, 246]. Проте існує цілий ряд даних, що примушують думати про ворожі відносини між мешканцями Херсонесу і таврами [30, 75—86]. Невипадково вже у першій половині IV ст. до н. е. місто мало потужну оборонну лінію, яка постійно укріплювалася і розширювалася [7, 119]. Далеко не безперечною є таврська приналежність скорчених поховань у ранньому некрополі Херсонеса [14, 216—220]. Не слід забувати і пануючу в античній історіографії традицію зображувати таврів диким первісним народом, що жив піратством і грабунками і знищував усіх еллінів, захоплених на суші чи на морі. Діви неодноразово доводилось за допомогою своїх «епіфаній» «виручати» херсонесців, яких сусіди — таври і скіфи —

ставили в скрутне сгановище [36, № 343, 344, 352]. Ще в I ст. н. е. Пліній Старший підкреслював чисто еллінський характер Херсонеса [38, 173].

Одним з основних аргументів, на який посилаються прихильники таврської основи культу херсонеської Діви, є свідoctво Страбона [37, 123], що тлумачиться як безперечний доказ існування храму Діви на мису Парфеній. Але В. В. Латишев переконливо довів: ніякого храму Діви поза Херсонесом не було [16, 1—9]. Страбон говорить лише про шанування у Херсонесі Діви (природу цього божества він не визначає, певно, через малу обізнаність) та існування в самому місті святилища з храмом і статуєю¹.

В іконографії образу Діви вплив таврських релігійних уявлень зовсім не позначився. В епоху автономії у монетній типології Херсонесу Діва панує як двійник Артеміди-Агротери. Найближчі аналоги це зображення знаходить у скульптурах пергамської школи [12, 359; 6, 30—32]. В образі Артеміди-мисливиці постає перед нами Діва на скульптурному фрагменті елліністичного часу [ДХМ, інв. № 3459].

У дорійських містах Греції культ Артеміди був одним з найважливіших культів; добре засвідчено його у Мегарах та Гераклеї [40, I, 40, 2—4], звідки й мав потрапити до Херсонесу. Але широкого розповсюдження культу Артеміди (у всякому разі, державного) у Херсонесі ми не бачимо. Ця богиня ні разу не фігурує в офіційних документах міста, немає її зображень на монетах, не знайдено жодного присвяченого їй напису, не знайшов відображення образ Артеміди в скульптурі і коропластиці. Правда, в херсонеському календарі були місяці *Εὐμλειος* [36, № 361] і *Λατοιος* [24, 154—158], що мають відношення до шанування Артеміди. Календар Херсонесу було вивезено з Гераклеї Понтійської, календар же останньої брав початок від мегарського [17, 249]. Наявність в календарях Мегар і Гераклеї цих місяців підкреслює велике значення культу Артеміди. Тим більше здивування викликає майже повна відсутність слідів цього культу в Херсонесі.

На чорнолаковому посуді, знайденому в Херсонесі і датованому IV ст. до н. е., зустрічаються графіті, що складаються з букв А Р, нерідко в лігатурі [2, 76]. Як правило, в них бачать присвячення Артеміді [2, 76; 23, 156]. Але А Р не обов'язково означає 'Αρ[τεμιδι]. Е. Р. Штерн, наприклад, розшифровував 'Αρ[ετ] — Аресу [31, 178—179]. Культ останнього цілком можливий у Херсонесі, навколо якого постійно знаходились ворожі племена. Можливі й інші трактовки. Тільки на одному денці чорнолакової чашечки IV ст. до н. е. знаходимо графіто А Р Т ДХМ, інв. № 153/36589, яке з більшою чи меншою ймовірністю

¹ Одну з статуарних груп Діви описав О. М. Зограф, датуючи її III—II ст. до н. е. [12, 359—360].

розшифровується 'Арт[εμίδι]. На уламках денця червонолакової мисочки римського часу виявлено: ΠΡΟΔΟΑΡΤΕ [кол. ДЕ, інв. № Х.1899.146]. І. І. Толстой читає тут: 'Нродо[τος] 'Арте[μίδι] [26, 61]. Але допустимі варіанти: 1) 'Нродотос 'Артеμωνος, 2) 'Нродотос 'Артеμιδωρον. Привертають увагу графіті на ранньому чорнолаковому посуді: АА ЛА, АП АЛ, АР ЛАТ, АА, ЛА [ДХМ, кол. 36589, № 11, 29, 43, 138; кол. 35767, № 461, 462 та ін.]. Слід, мабуть, погодитися з Е. І. Соломонік [23, 156], котра розшифровує їх як імена Артеміди, Аполлона й Латони, дуже споріднених у грецькій міфології. Наявність цих графіті примушує думати, що у V — першій половині IV ст. до н. е. у Херсонесі ще існував самостійний культ Артеміди (можливо, її вшановували разом з Латоною і Аполлоном), хоч, мабуть, він так і не досяг масштабів загальнодержавного.

Уже наприкінці першої половини IV ст. до н. е. внаслідок синкретизму образ Артеміди остаточно злився з образом Діви: на аверсі серії мідних монет 375—350 рр. до н. е. Діву зображено з атрибутами Артеміди — стрілою й оленем [11, 148].

В пізньоелліністичну епоху внаслідок дальшого синкретизму Діва набуває рис і функцій міської Тихи, що відбилося в іконографії образу Партенос [11, 157; ДХМ, інв. № 4576].

Культ Діви, стародавнього божества плодovitості, творчого начала, нерідко зустрічається в дорійських центрах материкової і острівної Греції, Малої Азії. Його засвідчено, зокрема, для фракійського Неаполя, Спарті, Галікарнасса, на Фері, Леросі, Патмосі та інших місцях. Цей культ найтісніше пов'язаний з культом Артеміди. У Спарті, наприклад, Артеміду-Ортію первісно шанували під ім'ям Діви-Вортеї (Παρθενος-Φορταία) [27, 145—152]. Взагалі, Παρθενος — один з найпоширеніших епітетів Артеміди.

Можливо, культ божественної Діви був відомий херсонесцям на батьківщині, в Гераклеї, звідки його вивезли до Херсонеса. Зв'язок грецького міфа про Іфігенію і Артеміду Таврополу з місцевістю, де виникло місто (а цей зв'язок вже остаточно встановився на час заснування Херсонеса), сприяв релігійному синкретизму й привів до того, що Діва, тепер уже у вигляді іпостасі Артеміди Таврополи, стала головним божеством херсонеської общини¹.

Отже, наведені дані дозволяють, на наш погляд, вбачати у Діві не еллінізований образ запозиченого у таврів жіночого божества, а місцевому херсонеську іпостась загальногрецької теміди, войовничої покровительки грецьких полісів.

¹ Культ Артеміди Таврополи був особливо широко розповсюджений у дорійських центрах Греції, у Малій Азії та Фракії [33, 452].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабинов Ю. А. К истории исследования религии Херсонеса Таврического V в. до н. э. — УЗ МОПИ им. Н. К. Крупской, т. 121, М., 1965, с. 141—149.
2. Бабинов Ю. А. Посвятительные граффити из Херсонеса Таврического. — ВДИ, 1970, № 4, с. 73—80.
3. Белов Г. Д. Терракоты из Херсонеса. — В кн. Терракоты Северного Причерноморья. М., 1970, с. 70—77.
4. Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Л., 1948, 147 с.
5. Бертье-Делагард А. Л. Случайная находка древностей близ Ялты. — ЗООИД, т. XXVII, 1907, с. 19—27.
6. Герловичина Ф. И. К вопросу о херсонесской статуе Девы. — СХМ, вып. III, Симферополь, 1963.
7. Гриневиц К. Э. Стены Херсонеса Таврического, ч. III, Сб., вып. V, Симферополь, 1959, с. 75—119.
8. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. Под ред. С. И. Соболевского, т. I, М., 1958, 1043 с.
9. Жебелев С. А. Херсонесская присяга. — В кн. С. А. Жебелев. Северное Причерноморье. М.—Л., 1953, с. 217—247.
10. Зелинский Ф. Ф. Ифигения Таврическая. — ИАН, т. XII, № 11. Пгр., 1918, с. 1136—1152.
11. Зограф А. Н. Античные монеты. — МИА, № 16, 1951, 261 с.
12. Зограф А. Н. Статуарные изображения Девы в Херсонесе по данным нумизматики. — ИРАИМК, т. II, Пгр., 1922, с. 337—360.
13. Иванов Е. Э. Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк. Симферополь, 1912, 376 с.
14. Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Киев, 1966, 237 с.
15. Латышев В. В. Гражданская присяга херсонесцев. — ПОНТИКА. СПб., 1909, с. 142—167.
16. Латышев В. В. Заметки по древней географии северного побережья Черного моря и Крыма. I. К Страб. VII, 4, 2. — ЖМНП, 1892, № 4, с. 1—9.
17. Латышев В. В. Календарь Мегар и их колоний. — ЖМНП, 1882, № 6, с. 243—254.
18. Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии, М., 1957, 620 с.
19. Орешников А. В. Монеты Херсонеса Таврического, царей Боспора Киммерийского и Полемона II Понтийского. — Нум. сб., т. II, М., 1913, с. 1—48.
20. Пятышева Н. В. Культ греко-тавро-скифского божества в Херсонесе. — ВДИ, 1947, № 3, с. 213—218.
21. Ростовцев М. И. Новая книга о Белом острове и Таврике. — ИАК, вып. 65, Пгр., 1918, с. 177—197.
22. Сибирский А. А. Богиня Артемида и ее значение в нумизматике Боспора Киммерийского и Херсонеса Таврического. — ЗООИД, т. V, 1863, с. 82—108.
23. Соломоник Э. И. О культе Артемиды в Херсонесе. — В кн. Археологические исследования на Украине в 1967 г. Киев, 1968, с. 155—157.
24. Суров Е. В. Новая херсонесская надпись. — ВДИ, 1960, № 3, с. 154—158.
25. Театр Эврипида. Перевод И. Ф. Анненского, т. VI. М., 1921, 549 с.
26. Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953, 151 с.
27. Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте, Пгр., 1918, 162 с.
28. Толстой И. И. Таврическая богиня. — ЖМНП, 1917, № 5, с. 129—183.
29. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, 659 с.

30. Тюменев А. И. Херсонесские этюды. III. Херсонес и местное население: тавры. — ВДИ, 1949, № 4, с. 75—86.

31. Штерн Э. Р. «Graffiti» на античных южно-русских сосудах. — ЗООИД, т. XX, 1897, с. 162—181.

32. Щепинский А. А. Пещерные святилища времени раннего железа в Крыму. — В кн. Труды комплексной карстовой экспедиции АН УССР. Киев, 1963, с. 138—152.

33. Farnell L. R. Cults of the Greek States, v. II, Oxford, 1898, 627 p.

34. Hirst G. M. Ольвийские культуры. — ИАК, вып. 27, СПб., 1908, с. 75—144.

35. Homeri Carmina, edd., Dindorf-Hentze I—II, Lips., 1930—1935, 432 с.

36. Latyshev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, v. I, ed. 2, Petropoli, 1916, 594 s.

37. Latyshev B. Scythica et Caucasica. E veteribus scriptoribus Graecis et Latinis collegit et cum versione Rossica ed. B. Latyshev, v. I, СПб., 1893—1900, 946 с.

38. Latyshev B. Scythica et Caucasica. E veteribus scriptoribus Graecis et Latinis collegit et cum versione Rossica ed. B. Latyshev, v. II, СПб., 1904—1906, 456 с.

39. Minns E. Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, 720 с.

40. Pausaniae: Graeciae descriptio ed. Spiro I—III, Lips., 1903, 560 с.

Гарчев П. І.

ПРО ЧАС ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У МЕЛІТОПОЛІ ПОВІДОМЛЕННЯ

В «Українському історичному журналі» було опубліковано повідомлення О. С. Шерстюка¹, де переконливо спростовуються невірні твердження про встановлення Радянської влади у Мелітополі наприкінці жовтня — у листопаді 1917 року. Проте О. С. Шерстюк вважає, що влада Рад перемогла у Мелітополі 20 грудня 1917 р., коли на засіданні Мелітопольської Ради було обрано новий більшовицький склад виконавчого комітету і утворено революційний штаб. Архівні ж документи свідчать, що Радянська влада утвердилась тут 21 січня 1918 року. В Кримському обласному державному архіві зберігаються матеріали конференції Рад і ревкомів Таврійської губернії, яка працювала наприкінці січня 1918 року. Делегат Мелітопольської Ради і військово-революційного комітету на цій конференції говорив: «У Мелітополі влади Радянської не було, 21 січня прибули делегати на селянський повітовий з'їзд. З'їзд опинився перед фактом, що влада перейшла в руки Рад робітничих і солдатських депутатів за допомогою севастопольських матросів, які приїхали під командою Мокроусова. Все обійшлося безкровно, не було навіть ні одного пострілу»².

¹ О. С. Шерстюк. До питання про встановлення Радянської влади у Мелітополі. — «УІЖ», 1967, № 12, стор. 95—96.

² Кримський обласний державний архів, ф. р-1612, оп. 1, спр. 1, арк. 39.

Згаданий уже делегат Мелітополя доповідав, що повітовий селянський з'їзд 21 січня обговорив питання про поточний момент і надіслав вітальну телеграму Раді Народних Комісарів, а наступного дня злився з Радою робітничих і солдатських депутатів. Делегати об'єднаного повітового з'їзду урочисто перейшли до іншого приміщення, де і продовжували свою роботу. Всю владу з'їзд вирішив взяти в свої роки. На повітовому з'їзді у Мелітополі були присутні делегати від 32 волостей. Вони повідомили, що «у всіх волостях утворились свої Ради, як повновладні органи волості»¹.

Мелітопольський повітовий з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів закінчив свою роботу 24 січня 1917 р., обравши виконавчий комітет повітової Ради. Виконком спільно з Мелітопольським військово-революційним штабом ухвалив накласти контрибуцію на буржуазію («торгово-промисловий клас») — внести у Раду протягом 48 годин 1,5 млн. крб.².

Отже, робітники, революційні солдати і селяни Мелітополя і повіту за допомогою моряків-чорноморців у січні 1918 р. утвердили Радянську владу і повели червоногвардійську атаку на капітал.

¹ Кримський обласний державний архів, ф. р-1612, оп. 1, спр. 1, арк. 39.

² Там же.

З М І С Т

Кучер О. О. Роль місцевих партійних організацій України у мобілізації сил для ліквідації збройної внутрішньої контрреволюції після громадянської війни	3
Мигаль Б. К. Організація та діяльність машинно-тракторних товариств на Україні у 1923—1925 роках	9
Кабачек В. М. Економічна допомога Радянського Союзу югославському народові у 1945—1947 роках	15
Головко В. О. Питання профспілкового руху в країнах Азії і Африки на перших конгресах Профінтерну (1921—1924 рр.)	24
Черноскутов О. І. Перша національна конференція національного руху меншості в Англії (23—24 серпня 1924 р.)	31
Пахомов В. Ф. До питання про утворення уряду народного фронту в Чилі (1938 рік)	38
Голубкін Ю. О. Суспільно-політичні погляди Мартіна Лютера в 1521—1526 роках	45
Кириченко В. П. Военностратегічна експансія США в Латинській Америці під час другої світової війни 1939—1945 років	52
Андрієнко В. П. З історії дослідження проблеми землеробських культур лісостепових племен Східної Європи (VII—III ст. до н. е.)	58
Мещеряков В. Ф. Про походження культу Діви у Херсонесі Таврійському	65
Гарчев П. І. Про час встановлення Радянської влади у Мелітополі	73

**ВЕСТНИК
ХАРЬКОВСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

История

(на українском языке)

Выпуск 7

Редактор *О. М. Відміш*
Техредактор *Л. Т. Момот*
Коректор *Г. С. Вайнберг*

Передано до складання 2/Х 1972 р. Підписано до друку 10/V 1973 р. БЦ 50216.
Формат 60×90¹/₁₆. Папір. друк. № 1. Обсяг: 4,75 фіз. друк. арк., 4,75 умовно-
друк. арк., 5,4обл.-вид. арк., Тираж 1000. Замовлення 4700. Ціна 34 коп.

Видавництво Харківського університету. 310003, Харків, 3, Університетська, 16.

Харківська міська друкарня № 16 Обласного управління
у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі.
м. Харків, 3, Університетська, 16.

